

Syllabus geschiedenis havo/vwo 2009 (definitieve versie)

januari 2008

Toelichting bij de titel van deze syllabus:

Deze syllabus geldt voor het centraal examen geschiedenis havo en vwo van 2009

*Het verschil tussen de werkversie (2007) en de definitieve versie (2008)
van de stofomschrijving Dynamiek en Verandering:*

De aanpassingen worden meegedeeld op pagina 25 en 39 van deze syllabus.

© 2008 Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven vwo, havo, vmbo, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	5
1. Inleiding	6
De plaats van geschiedenis op havo en vwo in 2009: een overgangsfase.	6
Geschiedenis havo in het profieldeel	6
Lange termijn	6
Tijdelijke afwijking	6
De plaats van geschiedenis vwo in het profieldeel.	6
2. Het centraal examen (havo en vwo)	7
Tijdsduur en zitting	7
Domeinen in het nieuwe examenprogramma.	7
Verdeling CE-stof en SE-stof	7
Examenonderwerpen 2009	8
PTA	8
Vakspecifieke regels correctievoorschrift	8
3. Stofomschrijvingen	9
3.1 Ten oorlog! Europese oorlogen 1789-1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen.	9
3.2 Dynamiek en stagnatie in de Republiek	25
Bijlage 1. Examenprogramma geschiedenis vwo en havo m.i.v. schooljaar 2007-2008	44
Bijlage 2. Examenprogramma geschiedenis vwo (oude programma)	48

Voorwoord

Examenprogramma's veranderen van opzet. De minister stelt een examenprogramma op hoofdlijnen vast en wijst in het examenprogramma Domeinen en subdomeinen aan, waarover het centraal examen zich uitstrekt.

De CEVO geeft in een syllabus een beschrijving van en toelichting op de exameneisen voor een centraal examen, en geeft verdere informatie over het centraal examen. Dat kan gaan over een of meer van de volgende onderwerpen:

- toegestane hulpmiddelen,
- specificaties van examenstof
- voorbeeldopgaven,
- bijzondere vormen van examinering (computerexamens),
- toelichting op de vraagstelling,
- begrippenlijsten,
- bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw,
- bekend veronderstelde onderdelen van domeinen die verplicht zijn op het schoolexamen

Ten aanzien van de specificaties is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar hun aard zijn ze dus niet een volledig gesloten en afgegrensde beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een c.e. ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen daarvan in het verlengde ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die andere of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholers.

De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Voor het schoolexamen havo bestaat een handreiking die door de SLO geproduceerd wordt, en die in deze uitgave niet is opgenomen. Volstaan wordt hier met de opmerking dat alle domeinen van het CE ook in het schoolexamen getoetst mogen worden, en dat dat niet op dezelfde wijze behoeft te gebeuren als op het centraal examen. Hetzelfde domein kan dus in de Handreiking van de SLO op een andere, op het schoolexamen toegesneden wijze, worden uitgewerkt, als in deze syllabus van de CEVO is gedaan.

Deze syllabus geldt voor de centrale examens havo én vwo 2009.

Ieder jaar wordt in de septembermededeling over de eindexamens definitief meegedeeld welke syllabus geldt voor de examens van het lopende cursusjaar. Deze wordt, met alle achterliggende documenten gepubliceerd op www.eindexamen.nl.

Voor geschiedenis havo is een tijdelijke afwijking van het nieuwe examenprogramma geldig. Tot nader order wordt niet Domein B (oriëntatiekennis) in het CE getoetst maar twee thema's uit Domein C. Voor het havo betekent dit, dat met deze twee thema's Domein C voldoende is getoetst, maar scholen kunnen ervoor kiezen meer thema's in het SE te toetsen.

Voor geschiedenis vwo is in 2009 nog het oude examenprogramma van kracht, waarbij twee van de elf domeinen worden getoetst in het CE. Het gaat dan om een uitwerking van de Domeinen E en B.

Voor opmerkingen over deze tekst houdt de CEVO zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cevo.nl of aan CEVO, postbus 8128, 3503 RC Utrecht.

De voorzitter van de CEVO,
drs. H.W.Laan

1. Inleiding

De plaats van geschiedenis op havo en vwo in 2009: een overgangsfase.

In de nieuwe tweede fase vanaf augustus 2007 is het examenprogramma geschiedenis grondig herzien op basis van de adviezen van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming. De leerlingen beginnen in 4 havo en 4 vwo aan een nieuw examenprogramma geschiedenis. Vernieuwd is het Domein A, historisch besef, en nieuw is Domein B, oriëntatiekennis (de tien tijdvakken met hun in totaal 49 aspecten). Daarnaast bevat het programma enkele thema's naar vrije keuze (Domein C) en een Domein D dat een vast onderdeel is van het schoolexamen: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie.

Geschiedenis havo in het profieldeel

Het vak is een profielvak in de profielen Cultuur en Maatschappij en Economie en Maatschappij met een studielast van 320 uur (in de oude situatie was dat 240 uur). Ook kan het vak worden gekozen in de vrije ruimte.

Lange termijn

Geschiedenis krijgt niet alleen een nieuw examenprogramma, ook de opzet van het centraal examen gaat (op termijn) veranderen. In de toekomst worden de Domeinen A en B (historisch besef en oriëntatiekennis) centraal geëxamineerd. Het schoolexamen zal ten minste alle stof die niet in het CE getoetst wordt, bevatten. Het centraal examen gaat zodoende in de toekomst niet meer over twee (deels wisselende) onderwerpen, maar over het geheel van de tien tijdvakken met hun kenmerkende aspecten.

Tijdelijke afwijking

Maar een dergelijke verandering in het centrale examen vereist een goede voorbereiding. Daartoe is in het afgelopen schooljaar op een groep pilotscholen het nieuwe centrale examen havo uitgeprobeerd. Een centraal examen dat dus betrekking had op de tien tijdvakken (Domein B). Uit de evaluatie van dit eerste 'examen nieuwe stijl' blijkt dat het goed mogelijk is de oriëntatiekennis centraal te examineren. Het is echter ook gewenst om docenten enige tijd te bieden om zich op de nieuwe aanpak van het centraal examen voor te bereiden. Daarom wordt in ieder geval voor het eerste cohort leerlingen in de Vernieuwde Tweede Fase nog de oude opzet van het centraal examen gehandhaafd: een centraal examen over twee onderwerpen. Dat betekent dat voorlopig de Domeinen A en B (de tijdvakken) in het schoolexamen worden getoetst. In het vwo is de overeenkomstige pilot op 1 augustus 2007 gestart. Later wordt besloten met ingang van welk jaar de definitieve omslag naar een 'examen nieuwe stijl' plaatsvindt.

De plaats van geschiedenis vwo in het profieldeel.

Het vak is een profielvak in de profielen Cultuur en Maatschappij en Economie en Maatschappij met een studielast van 360 uur. Ook kan het vak worden gekozen in de vrije ruimte.

In 2009 geldt voor 6 vwo nog het oude examenprogramma. Voor het CE worden op basis van twee van de elf (sub)domeinen thema's ontwikkeld. In dit overgangsjaar van het oude naar het nieuwe examenprogramma zullen de zelfde thema's gelden voor het CE van vwo en havo.

2. Het centraal examen (havo en vwo)

Tijdsduur en zitting

Het centraal examen wordt afgenomen in één zitting met een tijdsduur van drie uur.

Domeinen in het nieuwe examenprogramma:

- Domein A:** Historisch besef
- Domein B:** Oriëntatiekennis
- Domein C:** Thema's
- Domein D:** Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie
- Domein E:** Oriëntatie op studie en beroep

Verdeling CE-stof en SE-stof

Voor 2009 geldt nog een tijdelijke afwijking van het definitieve examenprogramma. Dit houdt in dat voor het centraal examen geschiedenis havo in 2009 geldt dat Domein A in samenhang met twee thema's uit Domein C getoetst zal worden. De andere domeinen worden getoetst in het SE.

havo

In 2009 zullen (behalve voor een klein aantal pilotscholen) de domeinen als volgt over CE en SE verdeeld worden:

Domeinen	CE	SE
A Historisch besef	X	X
B Oriëntatiekennis		X
C Thema's (twee verplicht op het havo)	X	
D Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie		X
E Oriëntatie op studie en beroep		X

vwo (in 2009 oude programma)

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Vaardigheden en benaderingswijzen;
- Domein B Levensonderhoud;
- Domein C Primaire samenlevingsverbanden;
- Domein D Staat, natie en politiek;
- Domein E Oorlog en vrede;
- Domein F Ontmoetingen tussen culturen;
- Domein G Zingeving en cultuur.

In 2009 zullen de twee wisselende onderwerpen in het CE betrekking hebben op het Domein B, subdomein: Levensonderhoud en sociale verhoudingen en Domein E, subdomein: Internationale betrekkingen en oorlogvoering in samenhang met Domein A, Vaardigheden en benaderingswijzen.

De andere (sub)domeinen worden getoetst in het schoolexamen, eveneens in samenhang met Domein A.

Examenonderwerpen 2009

Voor het centraal examen 2009 zijn de twee thema's / onderwerpen:

- **Ten oorlog! Europese oorlogen 1789-1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen. (Domein E in het examenprogramma vwo)**
- **Dynamiek en stagnatie in de Republiek (Domein B in het examenprogramma vwo)**

De thema's/onderwerpen zijn uitgewerkt in specificaties (stofomschrijvingen). Zie hoofdstuk 4

PTA

Voor het PTA havo geschiedenis 2007-2009 betekent dit, dat met deze CE-thema's aan het minimum aantal thema's in Domein C is voldaan.

In het SE wordt dus Domein A in samenhang met Domein B, D en E getoetst. Het staat de school vrij om meer thema's in het SE aan te bieden.

Voor het PTA vwo geschiedenis 2006-2009 geldt dat het Domein B: Levensonderhoud en het Domein E: Oorlog en vrede, Subdomein: Internationale betrekkingen en oorlogvoering (uit het oude examenprogramma) in het CE getoetst worden.

Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

3. Stofomschrijvingen

3.1 Ten oorlog! Europese oorlogen 1789-1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen. (Domein E in het examenprogramma vwo)

Verantwoording

Aan de commissie is in het najaar 2004 de opdracht verstrekt een stofomschrijving voor het CE 2008 op te stellen binnen het Domein E 'Oorlog en Vrede' en het subdomein 'Internationale betrekkingen en oorlogvoering' op basis van het huidige examenprogramma.

De commissie heeft gekozen voor een chronologische en op Europa georiënteerde aanpak van het onderwerp. Het accent is daarbij komen te liggen op een beschrijving van oorlog als maatschappelijk fenomeen, waarin de wisselwerking tussen politiek, economie, bewapening en het dagelijks leven van mensen in het leger en in de burgermaatschappij centraal staat.

Oorlogen zijn afzonderlijk van elkaar te bestuderen als gevolgen van politieke ontwikkelingen.

Oorlogen zijn ook een uiting van een specifieke maatschappelijke context en het verloop van een oorlog heeft op zijn beurt weer invloed op de maatschappelijke werkelijkheid. In de periode vanaf de Franse Revolutie zijn de Europese oorlogen niet alleen meer een politiek instrument in handen van vorsten, maar raakt de gehele samenleving betrokken bij de oorlog. Dit proces begint aan het einde van de achttiende eeuw en vindt zijn voltooiing in de wereldoorlogen van de twintigste eeuw.

Deze invalshoek maakt het bestuderen van de geschiedenis over een lange en beeldbepalende periode zinvol ook voor hedendaagse jongeren. Veel van de Europese denkbeelden en structuren waarmee zij te maken krijgen, zijn ontstaan in de late achttiende, de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw.

In de uitwerking van het onderwerp 'Oorlog als maatschappelijk fenomeen' komen elementen aan bod uit meerdere geledingen van de maatschappij. De commissie heeft er daarom voor gekozen om 'de lange negentiende eeuw' (1780-1918) die in belangrijke mate bepalend is voor de wordingsgeschiedenis van het huidige Europa, aandacht te geven. Vier oorlogen laten gezamenlijk een ontwikkeling zien in de betrokkenheid van burgers, de rol van vorsten en diplomaten, de voortschrijdende techniek, schaalvergroting en industrialisering. Veranderingen in de wijze van oorlogvoering en veranderingen in de Europese samenlevingen zijn de reden waarom verschillende deelaspecten niet bij elke besproken oorlog gelijke aandacht krijgen. De Coalitieoorlogen tegen Frankrijk, de Krimoorlog, de Frans-Duitse oorlog en de Eerste Wereldoorlog geven ook de mogelijkheid accenten te leggen op de verschillende motieven die in oorlog een rol kunnen spelen. Dat zijn onder andere ideologie, nationalisme, economische en imperialistische belangen. Deze onderwerpen krijgen aandacht bij elk van de oorlogen in deze stofomschrijving. De Eerste Wereldoorlog is in de eerste helft van de twintigste eeuw een 'totale oorlog' en als zodanig te beschouwen als een voorlopig eindpunt van veel ontwikkelingen. Aan het einde van de jaren twintig leek met het afsluiten van verdragen die oorlog uit moesten bannen een gewelddadig tijdperk afgesloten. De commissie heeft ervan afgezien om lijnen door te trekken naar de Tweede Wereldoorlog. Deze oorlog zou, door bijzondere specifieke kenmerken, het onderwerp te omvangrijk maken voor de tijd die in het onderwijs kan worden ingezet ter bestudering van dit diachronische onderwerp.

Het corpus van de stofomschrijving wordt voorafgegaan door een omschrijving van een historisch kader over het tijdvak dat loopt van het eind van de achttiende tot in de twintigste eeuw. De inhoud van dit examenonderwerp kan dan ook met de leerlingen worden besproken tegen de achtergrond van de algemene ontwikkelingen die in een bepaalde periode een rol spelen. Het historisch kader kan alleen worden bevestigd in samenhang met gegevens uit de andere hoofdstukken van deze stofomschrijving.

De hoofdstukken zelf geven aandacht aan een beperkt aantal Europese oorlogen die voor de bestudering van de maatschappelijke impact van belang zijn. Daarbij is vooral aandacht besteed aan een beperkt aantal Europese staten om het totaal voor leerlingen overzichtelijk te houden. Zoveel mogelijk is aan dezelfde aspecten aandacht besteed, waarbij soms het ene en soms het andere aspect meer nadruk krijgt. Niet alleen krijgen politieke oorzaken aandacht, maar ook de invloed op de economie, de directe effecten van de oorlog voor burgers en soldaten, de sociaal-culturele betekenis en de nasleep van de oorlog. De Eerste Wereldoorlog neemt een belangrijke plaats in, omdat daar een aantal ontwikkelingen samenkomen en bovendien deze oorlog tot op de dag van vandaag

betekenis heeft. De resultaten van de Eerste Wereldoorlog hebben directe invloed gehad op de ontwikkelingen in het interbellum. Na het einde van de Koude Oorlog lijken Europese geopolitieke verhoudingen weer bepaald door omstandigheden die ook in het eerste decennia van de twintigste eeuw een rol speelden.

Het onderwerp is complex en kan alleen vruchtbaar bestudeerd worden als leerlingen de beschikking hebben over een behoorlijke mate van brede achtergrondkennis. De stofomschrijving waarop leerlingen van havo en vwo hun analyses bouwen, is grotendeels gelijk. Vwo leerlingen dienen bovendien aan de hand van een voorbeeld de doorwerking van cruciale historische gebeurtenissen inzake vrede en veiligheid te kunnen beschrijven en verklaren. In deze stofomschrijving zijn bij elk van de beschreven conflicten zowel (in)directe oorzaken en gevolgen alsmede een beschrijving van het verloop van het conflict opgenomen. Daardoor kunnen vwo kandidaten bij hun examen in een historische redenering voorbeelden geven van het effect dat een historische gebeurtenis op kwesties van vrede en veiligheid kan hebben. Op deze wijze voldoen zij bij het examen aan de eindterm die hen onderscheidt van de havo kandidaten. Het niveauverschil tussen beide schooltypen komt verder tot uiting in de moeilijkheidsgraad van het examen.

In navolging van de vorige stofomschrijving heeft de commissie twee verschillende soorten begrippen vetgedrukt in de tekst opgenomen. Enerzijds zijn dit begrippen die beschouwd kunnen worden als onder geschiedenisdocenten algemeen bekend en waarmee zij hun leerlingen al eerder hebben laten kennismaken. Deze soort wordt niet nader in de tekst omschreven. Anderzijds zijn ook begrippen vetgedrukt die specifiek tot dit onderwerp behoren. Deze worden in hun context verduidelijkt. De jaartallen die in deze stofomschrijving zijn opgenomen, dienen om personen, processen en gebeurtenissen te kunnen plaatsen in de ontwikkeling van de internationale verhoudingen in de bestudeerde periode.

Thema: Ten oorlog! Europese oorlogen 1789-1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen.

Historisch kader

1700-1800

Tijdens de achttiende eeuw werd er door verlichte filosofen een nieuwe, rationele denkwijze toegepast op alle terreinen van de samenleving. Zij leverden kritiek op het absolutisme en de standenmaatschappij. In plaats daarvan werd geijverd voor volkssoevereiniteit, gelijkheid voor de wet en vrijheid op economisch en godsdienstig gebied.

In een aantal landen namen verlichte despoten op beperkte schaal verlichtingsidealen over.

Daarnaast hadden de nieuwe denkbeelden invloed op het ontstaan van democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

1800-1900

De Industriële Revolutie begon in Engeland in de tweede helft van de achttiende eeuw. In de loop van de negentiende eeuw vond in de westerse wereld de overgang plaats naar een industriële samenleving. Dit leidde tot diepgaande veranderingen op tal van gebieden.

Er ontstond geleidelijk een klassensamenleving met vaak grote onderlinge tegenstellingen.

De veranderingen uitte zich op politiek gebied door de toename van het verzet van de burgerij tegen de macht van de vorst. Door de opkomst van het liberalisme en het nationalisme vonden in een aantal Europese landen revoluties plaats in 1830 en 1848. In grondwetten werd de macht van het parlement versterkt. Er voltrok zich geleidelijk een nog beperkt democratiseringsproces onder leiding van liberale partijen. Andere politieke groeperingen gingen zich organiseren zoals de confessionelen en de socialisten. De opkomst van socialistische groeperingen versterkte de discussie over de sociale kwestie.

De politieke bewustwording stimuleerde het nationalisme in veel landen. In de verdeelde landen Duitsland en Italië leidde het nationalisme tot eenwording, terwijl het in multinationale staten een ontbindende kracht was.

Het ontstaan van de industriële samenleving zorgde voor een toenemende behoefte aan grondstoffen en afzetmarkten. Dit stimuleerde het imperialisme. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond er tussen West-Europese staten een wedloop om koloniale gebiedsuitbreiding. Imperialisme, nationalisme, militarisme en wapenwedloop zorgden voor steeds grotere tegenstellingen tussen de Europese staten.

De nieuwe industriële samenleving veranderde geleidelijk de positie van de vrouw. Vrouwen gingen strijden voor een meer gelijkwaardige positie in de maatschappij. Voor vrouwen uit de gegoede milieus en middenklassen ontstonden er nieuwe mogelijkheden door uitbreiding van het onderwijs en het ontstaan van geschikt geachte beroepen. De opkomst van de moderne massamaatschappij zorgde voor een geleidelijk stijgende welvaart, opleidingsniveau en een bredere verspreiding van informatie.

1900-1930

De toenemende spanningen tussen de Europese mogendheden mondten uit in de Eerste Wereldoorlog. De schaalvergroting in de economie en de industrie zorgde voor een spectaculaire ontwikkeling van de gewelddadigheden tijdens deze oorlog. Het verloop en de afloop van de oorlog had grote invloed op de kaart van Europa en de internationale machtsverhoudingen. Grote rijken stortten ineen, vorsten werden van de troon gestoten en nieuwe staten werden gesticht. Dit bood kansen voor nieuwe ideologieën zoals het communisme, fascisme en wat later het nationaalsocialisme. De Russische revolutie in 1917 verschafte het communisme een internationale machtsbasis. De Eerste Wereldoorlog tastte het Eurocentrisch wereldbeeld aan. De Verenigde Staten speelden voor het eerst internationaal een rol van betekenis. De oorlog vormde een katalysator voor de democratisering en het feminisme. De in 1919 opgerichte Volkenbond wilde functioneren als internationale vredesorganisatie. Daarvoor had de organisatie te weinig macht. In de jaren twintig was er sprake van opkomst van nieuwe industrieën en massaconsumptie. Het optimisme dat hierdoor ontstond werd wreed verstoord door het uitbreken van de wereldcrisis.

1. De Napoleontische oorlogen

1.1 Aanleiding en oorzaken van de coalitieoorlogen tegen Frankrijk

De Franse Revolutie bracht Frankrijk in oorlog met de andere Europese mogendheden. De ideeën over invloed van burgers op de regering trokken in de Europese landen overal bewonderaars. Vorsten voelden zich onder druk gezet. Europees overleg over de situatie in Frankrijk en de druk van de émigrés zorgden in revolutionair Frankrijk voor toenemende spanning. In april 1792 verklaarde Frankrijk de oorlog aan Oostenrijk, dat gesteund werd door Pruisen. Dit werd de eerste van de zeven Coalitieoorlogen (1792-1815) die door revolutionair en Napoleontisch Frankrijk in wisselende intensiteit zijn gevoerd tegen wisselende coalities van tegenstanders. Deze eerste oorlog verliep niet goed voor de Fransen. De revolutie radicaliseerde, in de zomer van dit jaar werd de afgezette koning gevangen gezet op beschuldiging van verraad. De Nationale Vergadering veroordeelde hem daarna ter dood.

Al in deze Coalitieoorlog tegen Oostenrijk worden de Franse revolutionaire legers gekenmerkt door idealisme en nationalisme.

1.2 Verloop van de oorlogen

Aanvankelijk behaalde Frankrijk successen in de oorlogen tegen de verschillende coalities. Het oorlogsterrein verplaatste zich in deze oorlogen door geheel Europa. De landing van Napoleon in Egypte in 1798 in een poging om de Engelse route naar de Indiase kolonie af te snijden bracht de oorlog ook buiten de Europese grenzen. Ter zee bleef de Engelse vloot oppermachtig.

Nadat Napoleon in Frankrijk de macht greep en zich in 1804 tot keizer kroonde, domineerde hij de politieke situatie in Europa. In verschillende oorlogen tegen wisselende coalities wist hij op het Europese continent de macht van Frankrijk te versterken. In de bezette gebieden werd het gedachtegoed van de revolutie via wetgeving opgelegd. Het huwelijk dat Napoleon sloot met een dochter van de Oostenrijkse keizer in 1810 bleek geen vrede te brengen tussen Frankrijk en de overige Europese staten.

De grote ommekeer voor Napoleon kwam met de mislukking van de veldtocht tegen Rusland in 1812. Deze nederlaag versterkte samen met de uitputting van Frankrijk en Engelse successen het verzet in Europa tegen de Franse overheersing. Een nieuwe coalitie van staten versloeg met een gecoördineerd optreden een Frans leger in de Volkerenslag bij Leipzig in 1813. In het daaropvolgend voorjaar bezetten de coalitiepartners de Franse hoofdstad Parijs. Napoleon werd afgezet en verbannen naar het eiland Elba. Een korte opleving van Frans enthousiasme voor hun keizer in de 'honderd dagen' eindigde na de Slag bij Waterloo in 1815, waarin de coalitiepartners samenwerkten, met de verbanning van Napoleon naar het Engelse St.-Helena.

1.3 Oorlogvoering

Nadat koning Lodewijk XVI was terechtgesteld verlieten veel adellijke Franse officieren hun land en het leger. De verzwakking van vooral de onderdelen cavalerie en infanterie legden in het Franse leger een accent op het relatief moderne, door niet-adellijke officieren geleide wapen van de artillerie. De dreigende overwinning van de eerste coalitie tegen het revolutionaire Frankrijk leidde tot de invoering van de dienstplicht voor mannen. Daarmee kreeg Frankrijk het grootste leger van Europa, met ongeveer een miljoen soldaten. Dit leger werd onder de controle gebracht van politieke commissarissen. Wetenschappers werden aan het werk gezet om de bewapening te verbeteren, het leger te reorganiseren en strategieën te vernieuwen. Onder Napoleon werd het een vast onderdeel van de strategie om met hevige artilleriebeschietingen het leger van de tegenstander te vernietigen. De traditioneel opererende legers van Frankrijks tegenstanders bleken hiertegen niet opgewassen. Toch duurde het nog geruime tijd voordat Franse en Napoleontische legerhervormingen door de tegenstanders werden ingevoerd. In 1808 accepteerde Oostenrijk de algemene dienstplicht. Pruisen reorganiseerde het bestuur in datzelfde jaar met het invoeren van vakministeries, waaronder het ministerie van Oorlog. In 1814 werd ook daar de algemene dienstplicht ingevoerd en werden reserveonderdelen voor het leger opgezet door de invoering van een verkorte dienstplicht bij eerste opkomst.

1.4 Economie en oorlog

De oorlogen die gevoerd werden in de periode rond 1800 waren oorlogen waarin legers tegenover elkaar stonden. De grootschaligheid, lange duur en de gehanteerde tactieken van deze oorlogen hadden invloed op de economische situatie in de betrokken landen. De invoering van de algemene dienstplicht voor mannen leverde Frankrijk weliswaar de grootste legers op, maar leidde ook tot het verlies van arbeidskrachten in landbouw en nijverheid. Tussen 1806 en 1812 werden in Frankrijk 1.3 miljoen soldaten opgeroepen. De belastingdruk steeg in alle oorlogvoerende en de bezette landen. De invoering van de zelfbevoorrading van het leger, door vorderingen in de bezette gebieden, leidde tot een zware belasting en op den duur verarming voor de burgerbevolking. De uitrusting, het transport en de verzorging van de legers bleven zwak. De regeringen rekenden dit niet tot hun taak en lieten deze zaken in handen van particuliere ondernemers. Met de invoering van het Continentaal Stelsel (1806) begon Napoleon een economische oorlog tegen Engeland. Door deze vijand af te snijden van zijn Europees afzetgebied wilde Napoleon Engeland tot vrede dwingen. Het stelsel functioneerde niet. De Engelse economie richtte zich in deze periode meer op de koloniën. Het koloniale rijk werd versterkt en uitgebreid in Afrika en Azië met veroveringen ten koste van het koloniaal bezit van de door Frankrijk bezette staten.

1.5 Soldaten in de oorlog

De oorlogen in de periode van de Franse revolutie en Napoleon kenmerkten zich door grote veldslagen. Het gebruik van artillerie in deze veldslagen veroorzaakte grote aantallen gewonden. De medische zorg voor deze soldaten was minimaal. Soldaten raakten uitgeput doordat zij vaak grote afstanden marcherend en met volledige bepakking aflegden. De legers moesten 'leven van het land', hetgeen niet altijd mogelijk was. De voedselvoorziening was dan niet voldoende, weersomstandigheden hadden een grote invloed. Een voorbeeld is de decimering van de Grande Armée op de terugtocht na de brand van Moskou in 1812.

1.6 Burgers en oorlog

De lange periode van oorlog in Europa na de Franse revolutie had invloed op het dagelijks bestaan. Al vanaf de eerste Coalitieoorlog werd door de Franse regeringen de gehele maatschappij ingezet ten dienste van de oorlog. Wetenschappers kregen opdracht om het leger te moderniseren. Meer belasting moest door de bevolking worden opgebracht om de oorlogen te kunnen betalen. Evenals in Frankrijk werd in de bezette en ingelijfde gebieden de dienstplicht ingevoerd. De opgelegde hervormingen van wetgeving en bestuur werden niet altijd met enthousiasme ontvangen. Actief en passief verzet tegen Napoleon kwam in meerdere landen voor.

De oorlogen en invoering van het Continentaal Stelsel tegen Engeland leidden tot tekorten aan koloniale producten op het Europese vasteland. Smokkelarij voorzag in een deel van de behoeften, maar kon de tekorten niet opheffen. In de gebieden waar de legers door trokken waren de vorderingen een zware last voor de bevolking. De invoering van de dienstplicht en verhoging van de belastingdruk waren maatregelen die ook Frankrijks tegenstanders namen om de last van de oorlogen te kunnen dragen. Economische achteruitgang raakte uiteindelijk de hele bevolking.

1.7 Pers en propaganda

Propagandisten roemden de zegeningen van de revolutie en verheerlijkten Napoleon. Drukpers, muziek, schilderkunst en beeldhouwkunst werden door (Fransgezinde) bestuurders ingezet om burgers te beïnvloeden. In de bezette gebieden vonden de Franse revolutionaire ideeën bij verschillende groepen weerklank. Daar bleek echter dat na verloop van enige tijd niet alle volken de Franse liberalisering en hervormingen waardeerden, ondanks de propagandamiddelen die werden ingezet. Tegenstanders van Napoleon maakten gebruik van dezelfde propagandamiddelen om hun afkeer van de revolutionaire ideeën, de dienstplicht, de belastingdruk en de Franse macht duidelijk te maken.

1.8 Gevolgen van de oorlog

Na de overwinning op Napoleon startten de Europese mogendheden in 1814 overleg in het zgn. Wener Congres. Dat eindigde in juni 1815 met de slotakte waarin ter beteugeling van het gevaarlijk geachte Frankrijk een nieuw Europees machtsevenwicht werd nagestreefd. Dat leidde tot het herstel van oude en de vorming van nieuwe staten.

Engeland, Rusland, Oostenrijk en Pruisen profiteerden het meest. In Frankrijk werden de Bourbons in hun koningschap hersteld. Door Napoleon bezette gebieden werden weer losgemaakt van Frankrijk. In Duitsland werd de Duitse Bond opgericht (1815-1866), dit politieke bondgenootschap kreeg een economische tegenhanger met het Tolverbond dat in 1834 werd gesloten en steeds verder werd vergroot. Aan de Franse noordgrens werden België en Nederland samengevoegd tot één staat die bovendien in personele unie werd verenigd met het groothertogdom Luxemburg.

Een tijdvak van restauratie begon. Ook in militair opzicht werd voor een deel weer teruggegrepen op de prenapoleontische legerorganisatie. Legers werden weer gevormd met huursoldaten en de functie van het leger veranderde in een meer intern gerichte macht in de handen van de vorst om de bevolking in bedwang te houden.

De Russische tsaar Alexander I richtte in 1815 met de Heilige Alliantie, later Grote Alliantie, een verbond van vorsten op. Op basis van het christendom gaven zij zichzelf het recht om op te treden tegen nationalistische en liberale onrust. Deze eerste 'vredesorganisatie' werd een machtsinstrument voor de Oostenrijkse regeringsleider Von Metternich. Europa werd gezien als een 'concert van staten'. Europese crises werden met ministersconferenties besproken en in internationale samenwerking in bedwang gehouden. In de meeste Europese staten ontstonden aanvankelijk politiek conservatieve en economisch (gematigd) liberale regimes. Deze kregen op politiek vlak steeds meer te maken met nationalistische en liberale bewegingen.

2. De Krimoorlog

2.1 Aanleiding en oorzaken van de Krimoorlog

In de decennia na het Wener Congres ontstond in Europa een politieke balans die tussen 1830 en 1840 steeds duidelijker werd. In het westen bevonden zich de liberale staten Frankrijk en Groot-Brittannië en in Midden- en Oost-Europa vormden de staten Pruisen, Oostenrijk en Rusland een conservatief blok. Rusland speelde daarin een hoofdrol; het was politiek machtig en leider in de Grote Alliantie.

Het tsarenrijk bleef echter achter bij de economische ontwikkeling van de andere Europese grootmachten. Industrialisatie en de aanleg van spoorwegen kwamen moeizaam op gang. Toch verwierf het in die jaren toenemende macht in het zuidwesten aan de Zwarte Zee en in het Kaukasisch gebied. Daarmee kwam Rusland op gespannen voet met het Turkse Rijk.

De Krimoorlog brak uit in 1853 nadat spanningen tussen de Turkse sultan en de Russische tsaar waren ontstaan over de bescherming van de (orthodoxe) christenen in het Osmaanse rijk en het beschermheerschap over de heilige plaatsen in Jeruzalem. Een Russisch ultimatum over toekenning van beschermingsrechten werd door de sultan afgewezen. Turkije had de steun van Groot-Brittannië en Frankrijk. Frankrijk was een belangrijk handelspartner en financier voor het Turkse Rijk. De Franse keizer Napoleon III zag zichzelf als beschermer voor de (rooms-katholieke) christenen in het Turkse rijk en wilde zijn invloed in de Levant behouden. Ook Groot-Brittannië was erop gebrand de Russische macht in het oosten van de Middellandse Zee binnen de perken te houden. Imperialistische drijfveren speelden bij de drie Europese machten een rol in hun politieke koers.

2.2 Verloop van de oorlog

De oorlog begon in 1853 met de Russische bezetting van de grensgebieden met het Turkse Rijk aan de Donau, waar het na de Napoleontische tijd invloed had uitgeoefend. Deze Russische expansie leidde tot een Turkse oorlogsverklaring aan Rusland. Turkije kreeg steun van Frankrijk en Groot-Brittannië. In het voorjaar van 1854 is een grote Europese oorlog een feit.

Hoewel er direct overleg plaatsvond werd een diplomatieke oplossing niet bereikt. In de Krimoorlog werd zowel op zee en te land gevochten. Rusland werd geconfronteerd met zeeblokkades in het noorden en het zuiden. Een geallieerde Frans-Britse landing op de Krim maakte dat gebied tot het belangrijkste strijdtoneel. De gevechtshandelingen in deze oorlog bestonden uit enkele veldslagen en de belegering van de Russische marinehaven Sebastopol. Dit speelde zich af tussen september 1854 en november 1855.

2.3 Oorlogvoering

Groot-Brittannië maakte gebruik van zijn maritieme macht om de Russische havens aan de Oostzee en de Zwarte Zee te blokkeren. In het begin van de oorlog versloeg Rusland de Turkse vloot en bezette gebieden aan de noordzijde van de Donau. Dat betekende voor Rusland een westwaartse gebiedsuitbreiding. Deze machtsuitbreiding werd in 1854 alweer ongedaan gemaakt omdat Oostenrijk, zonder oorlogsverklaring, de Russen tot terugtrekking dwong en zelf de controle over dit gebied overnam.

De Fransen en Britten landden met een invasieleger op de Krim. Veldslagen leverden geen winnaar op, zodat deze geallieerden besloten tot belegering van de Russische marinehaven Sebastopol. Bijna een jaar verbleven Franse en Britse legers in loopgraven voor de stad.

2.4 Economie en oorlog

De Krimoorlog duurde niet lang. Groot-Brittannië en Frankrijk waren in staat om in korte tijd een leger op de been te brengen en te financieren. Beide staten hadden economische motieven om in deze oorlog partij te kiezen voor het Turkse Rijk. Russische machtsuitbreiding in het Zwarte Zeegebied zou de toegang tot de koloniën in gevaar kunnen brengen. Frankrijk, waar al plannen bestonden voor het graven van het Suezkanaal, vreesde voor de positie als belangrijk handelspartner van het Turkse Rijk. De korte duur van deze oorlog betekende geen zware economische belasting voor de oorlogvoerende staten, de zwakke positie van het Turkse Rijk werd overduidelijk.

2.5 Soldaten in de oorlog

De omstandigheden in het Engelse leger waren slecht. Gebrekkige verzorging, slechte bevoorrading, kou en een cholera-epidemie kostten veel soldaten op de Krim het leven. Tot aan het einde van de negentiende eeuw was dit een algemeen verschijnsel. In een oorlog verloren meer mensen hun leven als gevolg van epidemieën dan als direct gevolg van oorlogshandelingen.

In het leger bestond, met name bij de Britten, een groot verschil tussen de omstandigheden waarin de soldaten en waarin het officierskorps verkeerde. Officieren konden in adellijke stijl jachtpartijen en diners organiseren, de Britse soldaten hadden gebrek aan alles. In het Franse leger waren de omstandigheden voor de soldaten gunstiger dan bij de Engelsen.

De medische voorzieningen voor de soldaten hadden niet geprofiteerd van de reorganisatie van de gezondheidszorg die in de burgermaatschappij op gang was gekomen. Dit gold zeker voor het Britse leger.

Nadat de slechte medische verzorging door krantenberichten in Groot-Brittannië bekend werd en tot protesten leidde, reorganiseerde Florence Nightingale op uitnodiging van het ministerie van oorlog de medische zorg voor de soldaten. Vooral door te zorgen voor hygiëne en verbetering van de omstandigheden bereikte zij een grote vooruitgang voor de soldaten. Haar aanpak stond in het teken van de medische discussies in die tijd. In Groot-Brittannië werd door Florence Nightingale een verpleegstersopleiding gestart en er werd een Medical Army School opgericht. Zij vond met vele, soms pacifistische, medestanders dat het leger zelf zijn soldaten moest verzorgen en medische bijstand moest verlenen. Dat idee werd niet in elke Europese staat geaccepteerd. Een discussie over regels voor oorlogvoering en de effecten daarvan op het leven van soldaten en burgers ontstond. Al snel werd geconstateerd dat betere zorg voor gewonde dienstplichtige soldaten een gunstig effect had op de publieke opinie.

2.6 Burgers en oorlog

In Frankrijk was het enthousiasme voor deelname aan de oorlog bij de bevolking niet groot, maar Napoleon III achtte zijn belangen in het Middellandse Zeegebied bedreigd. Keizerlijke plannen overwonnen de burgerlijke aarzeling tegen deze oorlog. In Rusland was het streven van tsaar Nicolaas I naar een positie als beschermheer van de christenen in het Turkse Rijk een belangrijk motief om ten oorlog te trekken. Gebruik van nieuwe communicatiemiddelen maakte het voor vorsten mogelijk zich actiever met de feitelijke oorlogvoering te bemoeien dan voorheen.

Groot-Brittannië achtte zijn koloniale belangen bedreigd door de Russische expansie. In deze staat werd de oorlog aanvankelijk gesteund door de bevolking, later niet meer.

Het optreden van Florence Nightingale gaf een impuls aan de opkomende vrouwenbeweging in Groot-Brittannië. Vrouwenarbeid in de medische zorg en onderwijs voor meisjes werden mede door de Krimoorlog in de klasse van de burgerij meer en meer geaccepteerd.

2.7 Pers en propaganda

In de Engelse pers werd Rusland afgeschilderd als een bolwerk van reactie en conservatisme, maar Frankrijk en Groot-Brittannië als verdedigers van het liberale gedachtegoed.

De nationalistische steun voor deze oorlog in deze eerste alliantie met Frankrijk sinds de Napoleontische periode nam echter af toen oorlogscorrespondenten per telegraaf in korte tijd berichtten over de wantoestanden in de loopgraven van Sebastopol. Artikelen in de kranten kregen voor het eerst door fotografie extra kracht. De Britse krant 'The Times' kan beschouwd worden als de eerste krant waarvan een oorlogscorrespondent de gruwelen van de oorlog onverbloemd beschreef.

Fotografie ondersteunde de berichtgeving. In Groot-Brittannië werd in 1856 militaire censuur ingesteld om de verslaggeving over de oorlog te controleren.

2.8 Gevolgen van de oorlog

De feitelijke oorlogshandelingen vonden plaats tussen september 1854 en november 1855. In 1855 werd door onder meer een troonswisseling in Rusland een Frans vredesinitiatief succesvol. Napoleon III slaagde erin de partijen in Parijs aan tafel te krijgen en in 1856 werd daar de vrede gesloten. Door de overwinning op Rusland werd Frankrijk op het Europese continent de sterkste macht. De Britse zeemacht strekte zich na de Krimoorlog ook uit tot de Zwarte Zee. De Britse regering erkende de noodzaak tot legerhervorming.

Rusland verloor met deze vrede zijn op militaire kracht gebaseerde machtspositie in Europa. In deze oorlog bleek het weinig mobiele leger technisch ondermaats, slecht uitgerust en slecht georganiseerd. Tussen Rusland en Oostenrijk werd het conservatief verbond verbroken; beide staten hadden tegenstrijdige belangen op de Balkan.

Het zwakke Turkse rijk was na deze oorlog meer en meer afhankelijk van de Europese grote mogendheden. Het gold nadien als de 'zieke man van Europa'. In leidende Turkse kringen werd de discussie over hervorming van het bestuur en het land of de terugkeer naar een zuiver islamitisch bewind aangewakkerd.

3. De Frans-Duitse oorlog 1870-1871

3.1 Aanleiding en oorzaken van de Frans-Duitse oorlog

In de jaren vijftig van de negentiende eeuw was Frankrijk onder keizer Napoleon III de leidende mogendheid op het Europese vasteland geworden. Zijn ideaal was de totstandkoming van een soort 'Verenigde Staten van Europa' onder Franse leiding met het herbouwde Parijs als stralend middelpunt. Om dit te bereiken streefde hij naar de totstandkoming van natiestaten ten koste van grote multinationale rijken. Aanvankelijk was hij succesvol. In de jaren zestig nam de populariteit van zijn autoritaire bestuur snel af. De bevolking raakte teleurgesteld in de buitenlandse politiek. Vooral de bourgeoisie, in de jaren vijftig de steunpilaar van het regime, verloor steeds meer vertrouwen in de regering. Napoleon III hoopte door internationaal succes het tij te keren.

De Pruisische koning Wilhelm I streefde naar *militaire versterking* van Pruisen. Daarom vond hij legerhervorming noodzakelijk. Toen de volksvertegenwoordiging, met een liberale meerderheid, de voorstellen daartoe gedeeltelijk blokkeerde, benoemde hij Bismarck tot kanselier. *Diens ideaal was de totstandkoming van de Duitse eenheid onder leiding van Pruisen.* Bismarck voerde de voorstellen tegen de wil van het parlement door. In snel tempo werd onder leiding van de centrale staf het leger hervormd. De snelle Pruisische overwinningen in de oorlogen met Denemarken en Oostenrijk zorgden voor grotere maatschappelijke waardering. De Noord-Duitse Bond onder leiding van Pruisen kwam tot stand, nu de Duitse Bond had opgehouden te bestaan.

Napoleon III vond de ontwikkelingen zeer bedreigend voor het Europese machtsevenwicht. Hij verlangde compensatie vanwege zijn neutrale opstelling tijdens de door Pruisen gevoerde oorlogen. Bismarck deed echter geen enkele toezegging. In 1870 werd de Pruisische opstelling bij de kwestie van de Spaanse troonopvolging de aanleiding voor de Franse oorlogsverklaring. De drie Zuid-Duitse staten Beieren, Baden en Württemberg kozen de kant van Pruisen. Hierdoor kwam de oorlog in het teken te staan van de Duitse eenheid.

3.2 Verloop van de Frans-Duitse oorlog

De oorlogsverklaring in 1870 was voorafgegaan door grote demonstraties voor de oorlog. Ook de bevolking van Pruisen begroette de oorlog met enthousiasme. In de beginfase was deze voor Pruisen uiterst succesvol. Het gemoderniseerde Pruisische leger trok, gesteund door de drie Zuid-Duitse staten, Elzas-Lotharingen binnen. Van meet af aan was de Franse organisatie gebrekkig. De mobilisatie van het Franse leger werd een fiasco. De grote mogendheden hielden zich neutraal. Na enkele Duitse overwinningen viel de voorlopige beslissing bij Sedan, waar een deel van het Franse leger moest capituleren en keizer Napoleon III gevangen werd genomen. In Parijs kwam onder druk van de woedende burgerij een voorlopige regering tot stand, die de Derde Republiek uitriep. Deze 'regering van nationale verdediging' besloot de oorlog voort te zetten. Het karakter van de strijd veranderde hierdoor volledig. Om Parijs ontstond een belegeringsoorlog. Daarnaast moesten de Duitse legers het opnemen tegen de telkens opnieuw geformeerde Franse legers en ontstond er een heftige guerrillastrijd door aanvallen van de francs-tireurs. Deze gewapende burgers bestreden de Duitse vijand terwijl zij niet onder een militair commando vielen. In Parijs sloten tienduizenden zich aan bij de Nationale Garde en zij verkregen zodoende wapens om de stad te verdedigen. Bismarck besloot de stad te bombarderen. In januari 1871 werd in Versailles het Duitse Keizerrijk onder leiding van Wilhelm I uitgeroepen. Kort daarna gaf de Franse regering, gedwongen door de hongersnood in Parijs, de strijd op. De Duitsers stelden bij de vrede van Frankfurt harde eisen: de overdracht van Elzas en een deel van Lotharingen en een forse schadevergoeding.

3.3 Oorlogvoering

De Pruisische legerhervorming was gericht op versterking van de aanvalskracht van het leger. Er kwam een driejarige dienstplicht voor de gehele volwassen mannelijke bevolking. Tevens werden er nieuwe regimenten opgericht en nieuwe wapens ontwikkeld. De plannen behelsden ook aanleg van wegen en spoorwegen en gebruikmaking van telegrafie.

In 1867 begon Frankrijk, in navolging van Pruisen aan de hervorming van het leger. Het Franse leger bestond tot dan toe uit beroepsmilitairen. Maar Napoleon III, die gedwongen werd tot liberalisering van zijn bestuur, kreeg onvoldoende financiële middelen voor legerhervorming en uitbreiding. De Fransen beschikten niet over een strategisch plan voor een oorlog met Duitsland. Men vestigde vooral zijn hoop op de ruimere ervaring van de beroepsmilitairen en op nieuwe wapens.

Tijdens de oorlog bleek dat het Pruisische leger door de offensieve strategie niet voorbereid was op een belegerings- en guerrillaoorlog. In deze situatie nam Bismarck, gesteund door Wilhelm I, de regie over van de generale legerstaf. Uit angst voor groei van het Franse nationale verzet en buitenlandse inmenging besloot hij tot artilleriebombardementen op Parijs, die de oorlog snel moesten beëindigen.

3.4 Economie en oorlog

Vanaf 1850 vond in Pruisen een snelle industrialisatie en economische groei plaats. Ook Frankrijk beleefde in die periode een economische vooruitgang. Dit maakte extra investeringen in het leger mogelijk. Dat dit in Frankrijk in mindere mate gebeurde, had vooral politieke achtergronden. Tijdens de oorlog werd de handel in beide landen belemmerd door het gebruik van wegen en spoorwegen voor de oorlog. De Franse economie leed schade door de oorlogsomstandigheden in en rond Parijs en de bezetting van delen van Frankrijk. De blokkade van de zeehavens door de Franse marine in de eerste maand van de oorlog leverde geringe schade op voor de Pruisische economie. Maar door de relatief korte duur van de oorlog bleef de invloed op de economie van beide landen beperkt.

De overwinning en de eenwording zorgden voor een krachtige impuls voor de Duitse economie. Ook de Franse economie herstelde zich snel na de oorlog. De Franse regering kon het door Duitsland opgelegde schadebedrag snel betalen.

3.5 Soldaten in de oorlog.

Nieuwe wapens maakten de oorlog gruwelijk en zorgden voor duizenden slachtoffers.

Tijdens de veldslagen, in de eerste fase van de oorlog, werd dit door de Duitse legerleiding geaccepteerd. Toen de strijd echter van karakter veranderde, wilde de generale staf het aantal militaire slachtoffers beperken. De Pruisische regering koos echter om politieke redenen voor een

snelle afloop van de strijd. Verliezen aan soldaten werden aan dit doel ondergeschikt gemaakt. Tijdens het beleg van Parijs stierven er ook veel Duitse militairen door de pokkenepidemie. Veel Franse militairen lieten het leven door de beroerde situatie in de Duitse krijgsgevangenkampen. Tijdens de oorlog zette het Rode Kruis de eerste grootschalige hulpactie op. Mobiele hulpcolonnen trokken naar de beide kanten van het front om Franse en Duitse gewonden te verzorgen. Deze internationale organisatie was in 1864 in Genève opgericht door Henri Dunant. De aanleiding was de bloedige slag bij Solferino in de Italiaanse vrijheidsstrijd. Vanuit het burgerlijke beschavingsideaal wilde Dunant met vrijwilligers in een onafhankelijke internationale organisatie hulp verlenen aan alle gewonden op het slagveld. Dit was bedoeld ter ondersteuning van de militaire geneeskundige diensten. Het Rode Kruis wilde nadrukkelijk opereren binnen de regels van het oorlogsrecht (zie 4.6) en stond dus haaks op het pacifisme van Florence Nightingale. Zij vond dat het leger zelf voor zijn gewonden moest zorgen, een organisatie als het Rode Kruis zou oorlog alleen verheven.

3.6 Burgers en oorlog.

Veel Fransen sloegen in het najaar van 1870 voor het oorlogsgeweld op de vlucht naar Parijs en naar andere gebieden in Frankrijk. De Franse bevolking in de bezette gebieden ging gebukt onder de hoge kosten van de bezetting. Parijs werd zwaar getroffen door de oorlog. In de stad, waar twee miljoen mensen opgesloten zaten, heersten wanorde, hongersnood en de pokkenepidemie. Velen sloten zich aan bij de Nationale Garde en verkregen zodoende wapens om de stad te verdedigen. De voorlopige regering maakte zich zeer ongerust over de bedreiging van dit volksleger. Na afloop van de oorlog vormde de ellende van het langdurige beleg en het wantrouwen tegen de regering een vruchtbare bodem voor een opstand van de nog gewapende Parijse arbeiders. De opstandelingen kozen een radicaal bestuur: de Commune van Parijs. Deze riep de stad uit tot een onafhankelijk gebied, waarin vergaande maatschappelijke gelijkheid zou worden doorgevoerd. Een tweede beleg van de stad volgde. Meer dan 20.000 Parijzenaars lieten het leven bij de straatgevechten. Karl Marx was onder de indruk van de volksopstand. Hij beschouwde deze strijd als een voorloper van de internationale revolutie.

3.7 Pers en propaganda

In beide landen werd de oorlog aanvankelijk volledig gesteund door de pers. Het betrof een strijd om de nationale eer. Oorlogscorrespondenten volgden de legers op de voet. Hun artikelen versterkten het vijandbeeld. De oorlog werd aan beide kanten beschreven als een strijd voor christelijke waarden tegenover de onbeschaafde vijand. De val van het keizerrijk zorgde in Frankrijk voor persvrijheid en minder eensgezindheid over de oorlog. In Parijs verschenen allerlei linkse vlugschriften. Na de eerste successen werd de oorlog in de Duitse pers vooral beschreven als een bijdrage aan de Duitse eenwording. Tegenvallende prestaties van de Zuid-Duitse bondgenoten werden verzwegen. In populaire tijdschriften zoals 'Kladderadatsch' en 'Le Charivari' verschenen spotprenten over de oorlog.

3.8 Gevolgen van de oorlog

In Frankrijk kende de oorlog een heftige nasleep in de Commune van Parijs. Daarnaast was er algemene onvrede over het gekrenkte nationale prestige en het gebiedsverlies. Dit leidde in Frankrijk tot de revanchegedachte. Na de vrede kreeg het nieuwe keizerrijk Duitsland de suprematie op het vasteland van Europa. De met zoveel succes gevoerde oorlogen, het demografische gewicht en de economische groei na de eenwording versterkten de Duitse trots. De status van het leger nam toe. Militaire deugden werden civiele deugden.

De meeste geïndustrialiseerde landen probeerden de legerorganisatie aan te passen aan het Duitse model. In navolging van Duitsland werd de algemene dienstplicht ingevoerd. Aan het hoofd van de legers werden generale staven geplaatst, die het strategische en tactische denken van Duitsland als voorbeeld stelden. Een groot gevaar daarbij was het volstrekte vertrouwen in de kracht van offensieve tactiek. Dit zou blijken in latere oorlogen, vooral in de Eerste Wereldoorlog.

4. De Eerste Wereldoorlog

4.1 Aanleiding en oorzaken van de Eerste Wereldoorlog

Op 28 juni 1914 werd in Serajevo in Bosnië-Herzegovina de Oostenrijkse troonopvolger Frans Ferdinand vermoord. De daaropvolgende Balkanoorlog, was de derde in een reeks. Oostenrijk-Hongarije trok ten strijde tegen Servië. Dit conflict escaleerde tot een wereldoorlog. Diplomatie kon een Europese oorlog niet meer voorkomen, zoals in eerdere Balkancrisis of koloniale conflicten wel het geval was.

De oorzaken hiervan lagen in de verziekte internationale verhoudingen. Nationalisme, imperialisme, economische competitie, wapenwedloop en militarisme maakten een Europese oorlog mogelijk. De opkomst van Duitsland na 1870 als industriële en militaire grootmacht verstoortte het machtsevenwicht in Europa. Keizer Wilhelm II voerde een 'Weltpolitik.' Europa was verdeeld geraakt in bondgenootschappen die elkaar in meer of mindere mate militaire steun beloofden in geval van oorlog. Groot-Brittannië zocht na de eeuwwisseling toenadering tot het Europese vasteland, onder andere als gevolg van de nieuwe Duitse politiek. Al voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog waren de grootmachten van Europa verwickeld in een wapenwedloop. Oorlogsplannen werden uitgewerkt door generale staven en militairen hadden een grote invloed in de politiek, zeker in Duitsland en Frankrijk. Geen van de Europese landen wilde een vernietigende oorlog, maar oorlog werd wel gezien als één van de middelen om macht en invloed veilig te stellen. In 1914 trokken de landen en soldaten vol goede moed ten strijde. Dit in de veronderstelling dat de aanstaande oorlog kort zou zijn. De meeste soldaten waren echter ook huiverig om huis en haard te verlaten. De regeringen konden rekenen op een brede steun voor de oorlog. Ook aanvankelijke tegenstanders van de oorlog, zoals veel socialisten, sloten zich in augustus 1914 bij hen aan. De pacifistische beweging, waaronder veel vrouwenorganisaties, bleef principieel tegen de oorlog. Eind 1914 was het optimisme van de soldaten in rook opgegaan.

4.2 Verloop van de oorlog

De Eerste Wereldoorlog begon in 1914 en eindigde formeel in 1919. Ook buiten Europa waren strijdtonelen, zoals in het Midden Oosten en Afrika. Veel soldaten uit de koloniën en dominionlanden vochten voor hun moederlanden. Ook de Verenigde Staten en Japan namen deel aan de oorlog. De Eerste Wereldoorlog was dan ook een echte wereldoorlog. De Geallieerden stonden tegenover de Centralen.

In Europa waren twee hoofdfrenten. Aan het Westfront werd een loopgravenoorlog uitgevochten. Aan het Oostfront hield de oorlog het karakter van een bewegingsoorlog. De Slag bij Verdun (1916) of de Slag bij Tannenberg (1914) zijn exemplarisch voor deze oorlogsfronten.

Op langere termijn kon Duitsland de tweefrentenoorlog niet volhouden. Aan het Oostfront eindigde de oorlog in 1918 met een Duitse overwinning. In het Westen had het Duitse voorjaarsoffensief in 1918 kans van slagen, met name door nieuwe tactieken en inzet van vliegtuigen. De Duitse soldaten waren echter uitgeput. De deelname van de Verenigde Staten aan de zijde van de Geallieerden deed de balans in de oorlog uiteindelijk doorslaan. De Duitse generaals begrepen dat de oorlog niet meer te winnen was en stelden een burgerregering in. Deze nieuwe regering startte de vredesonderhandelingen. Keizer Wilhelm II trad af en op 11 november 1918 werd de wapenstilstand getekend.

4.3 Oorlogvoering

De Eerste Wereldoorlog was de eerste totale oorlog. Europese landen hadden als gevolg van de dienstplicht miljoenenlegers. De legers werden geleid door de generale staven, die in veel landen grote invloed hadden op de nationale politiek. In de meeste legers was de kloof tussen manschappen en officieren kleiner geworden. Van de Europese grootmachten had alleen Groot-Brittannië een beroepsleger dat voor 1914 vooral ingezet werd in de koloniën. Het mobiliseren en verplaatsen van de grote legers vereiste een nauwgezette centrale planning en grootschalige inzet van spoorwegen. In de oorlogsplannen, zoals het Duitse Von Schlieffenplan en Franse Plan XVII, werd hier rekening mee gehouden.

Industrialisatie en technologie leidden tot een enorme toename van de vuurkracht van legers.

Geweren en kanonnen werden verbeterd. De toegenomen vuurkracht beïnvloedde de oorlogstactiek.

België en Frankrijk zochten hun heil in de aanleg van vestingwerken. Deze bleken in augustus 1914 niet bestand tegen de nieuwe kanonnen. Tot 1917 gaven machinegeweren, loopgraven en prikkeldraad de verdedigers effectieve verdedigingsmiddelen tegen aanvallers. De massale aanvallen leidden dan ook tot massaslachtingen zonder veel terreinwinst. De generaals, zoals de Britse generaal Haig, werden door soldaten én latere generaties verweten gewetenloze slachters te zijn. Anderen stellen dat zij handelden binnen de militaire mogelijkheden van hun tijd.

De strijdende partijen aan het Westfront zochten vanaf het begin van de oorlog naar mogelijkheden om de patstelling van de loopgravenoorlog te doorbreken. Na 1915 werden meer bommen en granaten geproduceerd en werd gifgas ingezet. De strategische waarde van gifgas bleef beperkt, maar het had een vernietigende uitwerking op het moreel van de soldaten en de publieke opinie. Aan het einde van de oorlog speelden vliegtuigen en tanks een grotere rol. Na 1917 wijzigde de tactiek. Aanvallen werden minder massaal en beter door vuurkracht begeleid.

Tot de oorlogstactieken behoorde ook de zeeblokkade die Groot-Brittannië direct in het begin van de oorlog op de Noordzee instelde. In de zeeoorlog kon de nieuwe Duitse marine, ondanks de inzet van onderzeeërs, geen vuist maken tegen de Britse marine die de hele oorlog de wereldzeeën beheerste. Om de tegenstander ook te treffen in de koloniën, openden Centralen en Geallieerden fronten in Afrika en het Midden Oosten. Hierbij werden etnische conflicten gebruikt of aangemoedigd.

4.4. Economie en oorlog

De totale oorlog stelde eisen aan de economieën en de landen gingen over op een oorlogseconomie. Industriële grootmachten als Groot-Brittannië, Duitsland en Frankrijk maakten hun economieën ondergeschikt aan de oorlogsbehoeften. Vanaf 1916 werden systemen opgezet met commissies, raden of andere overheidsorganen die de economie aan de behoefte van de oorlogsinspanningen aanpasten. Er kan gesproken worden van een geleide economie. Ook de vakbonden steunden de oorlogspolitiek van de regeringen. Regeringen dwongen oorlogsleningen af en hieven hoge belastingen. De mate waarin een land erin slaagde militaire en civiele productie op peil te houden en aan te passen aan de eisen van de oorlog was bepalend voor haar successen. Minder geïndustrialiseerde landen, zoals Rusland, Servië of het Turkse Rijk hadden grote moeite de totale oorlog vol te houden.

Door de enorme aantallen dienstplichtigen aan het front ontstond al snel een tekort aan arbeiders. Veel deskundige arbeiders mochten het front verlaten en in de wapen –en munitiefabrieken werken. In landen als Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten werkten honderdduizenden vrouwen in wapen –en munitiefabrieken. Veel van deze vrouwen waren al voor de oorlog werkzaam, maar dan in overheidsdienst of andere traditionele vrouwenberoepen. Hoewel veel vrouwen na de oorlog gedwongen plaats maakten voor de teruggekeerde mannen, was de invloed op de vrouwenemancipatie en de invoering van het vrouwenkiesrecht groot.

In alle oorlogvoerende landen ontstond schaarste. De oorlogvoering, de Geallieerde zeeblokkade en de Duitse onbepaalde duikbotenoorlog leidden vanaf 1916-1917 tot tekorten aan grondstoffen en voedsel. Niet alle landen slaagden erin een goede voedseldistributie te organiseren. Door de invoering van de konvoivaart konden de Geallieerden de aanvoer van voedsel, grondstoffen en goederen vanuit de Verenigde Staten herstellen. De Amerikaanse export van voedsel en wapens nam met miljarden dollars toe. Na de oorlog hadden de Geallieerden hoge schulden in de Verenigde Staten. De omschakeling naar een normale economie na de oorlog, kostte veel landen grote moeite. In de Oost-Europese landen vielen meer slachtoffers als gevolg van de schaarste dan in West-Europa.

4.5. Soldaten in de oorlog

De Eerste Wereldoorlog was een massaslachting op een ongekennde schaal. Cijfers drukken niet het leed uit van de gewone soldaten, maar geven wel een indicatie van de vernietigende uitwerking van de totale oorlog. Er vielen veel slachtoffers in de jongere leeftijdsgroepen. Sommige historici spreken van een verloren generatie.

Soldatenleed in de Eerste Wereldoorlog was vooral het massale sterven. De condities in de loopgraven aan het Westfront zijn beeldbepalend voor de oorlog geworden. Hoewel de soldaten niet altijd in de eerste linies verbleven of aanvielen, waren hun levensomstandigheden zeer slecht. Ziekten werden in toom gehouden door medische vooruitgang, maar toch eisten besmettelijke ziekten en neuroses, de zogenaamde 'shellshock', hun tol. Zelfverminking en zelfmoord kwamen voor om terugkeer naar het front te voorkomen.

Soldaten in de Eerste Wereldoorlog waren niet alleen slachtoffers, zoals latere generaties vaak van hen gemaakt hebben. Zij waren ook daders. In de frontliteratuur en ooggetuigenverslagen is altijd meer aandacht geweest voor het eigen leed dan voor de begane wreedheden tegen burgers, soldaten of gevangenen.

Overspannen nationalisme, sociaal darwinisme, vijandbeelden, mythevorming en propaganda droegen bij aan de drang de vijand te vernietigen. De oorlog werd door beide bondgenootschappen gezien als een heilige oorlog voor de beschaving en tegen barbarij. Er ontstond in de Eerste Wereldoorlog op deze wijze een oorlogscultuur doordrongen van haatgevoelens tegen de vijand. Frankrijk en Rusland ontleenden hieraan de legitimatie voor wreedheden aan de bezetting van hun vaderland.

De Eerste Wereldoorlog was lange tijd een oorlog van de instemming. In landen als Duitsland, Oostenrijk, Servië, Rusland, België en Frankrijk verdedigden soldaten hun eigen land tegen de bezetters. Andere landen zagen de nationale of imperialistische belangen geschaad. De spontane kerstbestanden tussen vijandelijke soldaten, die tegen de zin van de legerleiding tussen kerst en oudjaar 1914 plaatsvonden, waren uitzonderingen. De instemming met de oorlog was een constant gegeven, niet altijd even intens en met verschillen naar land of regio en sociale klasse. Er was wel

kritiek op de oorlog of de verschrikkingen, maar massale muiterij of opstanden onder soldaten bleven lange tijd uit. In de hele oorlog werden slechts enkele honderden doodvonnissen door de militaire rechtbanken opgelegd en voltrokken.

De eerste scheuren in de algemene instemming in de oorlog ontstonden in 1917. In dat jaar viel het Russische leger uiteen door massale desertie, vrijwillige overgave of opstand. In Rusland brak de Russische Revolutie uit. In Frankrijk namen de muiterijen van 1917 de vorm aan algemene stakingen. Er werden doodvonnissen voltrokken, maar de Franse legerleiding ging in op de eisen en stelde grote aanvallen voorlopig uit. De soldaten waren wel bereid hun vaderland te verdedigen.

Na 1870 werden de militair geneeskundige diensten in de legers belangrijker. Het aantal soldaten dat in oorlogstijd aan ziekten stierf nam gestaag af. Medische kennis en logistiek verbeterden. Ziekten zijn in de Eerste Wereldoorlog niet meer de belangrijkste doodsoorzaak op en rond het front, met name door de preventieve geneeskunde. Niet alle medische vernieuwingen konden op grote schaal ingezet worden of waren aan het front voorhanden. De stroom gewonden als gevolg van gevechtshandelingen was te groot. Vele gewonden stierven onderweg in de keten van hulpposten, veldhospitalen en basishospitalen. De medische diensten droegen aanzienlijk bij aan het in stand houden van de grootte en strijdkracht van de legers. De miljoenen gewonden die niet meer konden vechten, werden opgevangen in speciale ziekenhuizen. De behandelmethoden van geestesziekten en plastische chirurgie ontwikkelden zich snel. Veel van de gewonden waren ernstig verminkt en werden weggestopt in tehuizen op het platteland.

4.6. Burgers en oorlog

De Eerste Wereldoorlog was een soldatenoorlog. Er werd relatief weinig materiële schade aan burgerdoelen toegebracht. Alleen in de frontlinie raakten steden en dorpen ernstig beschadigd, bijvoorbeeld Leper en Reims. Aan beide fronten werd de strijd vooral uitgevochten in plattelandsgebieden. De burgers steunden de oorlog die voor hen door de soldaten werd uitgevochten.

Internationale afspraken over oorlogvoering en oorlogsrecht, zoals de Geneefse Conventie (1864) en de Haagse Vredesconferenties (1899 en 1907), werden in de Eerste Wereldoorlog geschonden. In de eerste oorlogsmaanden maakten alle oorlogvoerende landen zich schuldig aan wreedheden tegen burgers die zich in de aanvalsroute bevonden. In België begingen de Duitse legers, al dan niet uit angst voor 'francs-tireurs', ernstige oorlogsmisdaden.

Directe burgerdoden vielen in eerste instantie vooral in de frontlinies. Bombardementen of gasaanvallen maakten slachtoffers. Grote stromen vluchtelingen kwamen op gang, zoals van België naar Nederland en ook in Servië. In de bezette gebieden werden burgers gedeporteerd of te werk gesteld. België werd aan het einde van de oorlog als wingewest behandeld en meer dan honderdduizend burgers werden als arbeider in Duitsland te werk gesteld. Een zelfde lot trof vele Russen, Roemenen en Serviërs in het oosten, waar de levensomstandigheden in de interneringskampen nog harder waren. Krijgsgevangenen, formeel weer burgers, werden overal slecht behandeld en te werk gesteld.

Indirecte burgerdoden vielen vooral als gevolg van schaarste. Door de blokkades en de onbeperkte duikbotenoorlog namen de voedseltekorten in de loop van de oorlog snel toe.

Om en nabij dertig miljoen Europese burgers stierven door honger en ziekte. De Geallieerde zeeblokkade trof vooral Duitsland en Oostenrijk. Schaarste raakte in de meeste landen vooral de armste delen van de bevolking en er ontstonden voedselrellen. In oorlogvoerende landen werden artsen en verpleegsters onttrokken aan burgerbevolking. Medicijnen werden de burgers onthouden. Aan het einde van de oorlog stierven miljoenen verzwakte burgers aan de Spaanse Griep.

Het Rode Kruis pleitte als internationale organisatie voor de naleving van internationale afspraken en riep op tot vrede. De oorlog werd beleefd vanuit het nationale perspectief en het Rode Kruis werd gewantwoord. In alle landen verzamelden de nationale Rode Kruis afdelingen geld en materiaal in voor de soldaten. Honderdduizenden vrouwen werkten als verpleegster aan het front. Het Rode Kruis werd in de nationalistische oorlogspropaganda voorgesteld als een moeder die zorgde voor de eigen soldaten. Vanuit het hoofdkantoor in Zwitserland werden gegevens van gewonden en dode soldaten bijgehouden en familieleden in contact gebracht met krijgsgevangenen. Het Rode Kruis kreeg al vanaf 1870 een plaats in de Europese legers, maar wel achter het front en onder gezag van de militair geneeskundige diensten.

In 1917 ontving het Rode Kruis voor zijn werkzaamheden de Nobelprijs voor de Vrede, die al sinds 1914 niet meer uitgereikt was. Paus Benedictus XV riep de strijdende partijen tevergeefs op een rechtvaardige vrede te sluiten. Enkele vrouwenorganisaties riepen eveneens zonder succes op tot vrede.

4.7 Pers en propaganda

De Eerste Wereldoorlog was vanaf het begin een propagandaoorlog. Met de opkomst van de massamedia aan het einde van de negentiende eeuw werd het voor politici van groot belang rekening te houden met én invloed uit te oefenen op de publieke opinie. Het belangrijkste medium in de Eerste Wereldoorlog was de pers. Ook posters, overheidsrapporten, films en de bioscoopjournaals waren populair.

In Frankrijk en Groot-Brittannië waren geen regeringsplannen voor oorlogspropaganda. Wel werden al in 1914 wetten aangenomen die de persvrijheid beperkten. In de Engelse kranten was nog de meeste ruimte voor kritische geluiden. Kranten pasten zelfcensuur toe, al dan niet onder druk van de kranteneigenaren. In Duitsland was heel weinig ruimte voor kritiek op regering of legerleiding. Na 1916 wilden regeringen meer grip op pers en propaganda krijgen en werd de censuur zelfs uitgebreid tot persoonlijke brieven. In Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland bleef de nationale eenheid bewaard, wat moeilijker bleek in Oostenrijk-Hongarije, Rusland, Italië, Bulgarije en Servië.

Het thuisfront kreeg beelden van de oorlog via de massamedia en persoonlijke brieven van soldaten. Gewonde of dode soldaten van eigen bodem werden liever niet afgebeeld. Om het beeld van de oorlog voor het thuisfront niet te bloedig te maken, werden dode of gewonde tegenstanders van afstand in beeld gebracht. De brieven van soldaten gaven een gedetailleerder beeld van de werkelijkheid. In sommige ooggetuigenverslagen en films werd de wreedheid van de oorlog wel beschreven of getoond.

In de massale oorlogspropaganda werden de excessen of vermeende excessen van de tegenstander gebruikt. Beide partijen schilderden elkaar af als barbaren of oorlogsmisdadigers. Feiten werden opgeklopt, verdraaid of eindeloos herhaald. De geruchtenstromen aan het front en in de landen waren niet te stuiten. Er ontstonden een agressieve oorlogscultuur. Beide partijen vonden dat zij God aan hun zijde hadden. Nationalisme en religie mengden tot een agressieve vorm van 'civil religion.'

Vaak wordt propaganda gezien als een van de hoofdoorzaken voor de aanhoudende instemming met de oorlog. Propaganda in de Eerste Wereldoorlog werd niet alleen door de regeringen of oorlogsministeries geregisseerd. Ook schrijvers, onderwijzers en leraren, fabrikanten, arbeiders en geestelijken droegen van onderop spontaan en ongecontroleerd bij aan de oorlogspropaganda. Het gevolg was een breed gedragen oorlogscultuur, doortrokken van haat tegen de vijand.

4.8 Gevolgen van de oorlog

De Vrede van Brest-Litovsk maakte in maart 1918 een einde aan de oorlog aan het Oostfront. De Bolsjewieken accepteerden de strenge vredesbepalingen om hun revolutie veilig te stellen. In het westen eindigde de oorlog nadat het Duitse opperbevel, generaal Ludendorff en keizer Wilhelm II inzagen dat doorvechten zinloos was. Wapenstilstand en vrede lieten zij echter over aan de nieuwe overgangsregering van sociaaldemocraten en liberalen. In deze situatie ontstond de dolkstootlegende. Na de oorlog verviel Midden en Oost-Europa in een politieke en economische chaos. De communistische revolutiedreiging was groot, onder andere in Duitsland. De teruggekeerde soldaten zorgden voor een explosieve situatie. Zij waren gedesillusioneerd en vonden geen werk of waardering.

In de golf van nationalisme vielen de twee grote multinationale rijken, Oostenrijk-Hongarije en het Turkse Rijk, uiteen in nationale staten. In Duitsland sloeg de nieuwe regering met hulp van de teruggekeerde soldaten een communistische revolutieopgave neer. De Weimar- Republiek werd uitgeroepen.

De overwinnaars bepaalden na de wapenstilstand in 1918 de toekomst van de verliezers. De 'grote drie', zoals de onderhandelaars van Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten werden genoemd, waren sterk verdeeld. De Amerikaanse president Wilson nam zijn Veertien Punten plan (januari 1918), waaronder het zelfbeschikkingsrecht voor volken en de oprichting van een Volkenbond, als uitgangspunt voor de vredesonderhandelingen. Duitsland werd in de Vrede van Versailles (28 juni 1919) hard aangepakt tot ongenoegen van de meeste Duitsers en hun nieuwe democratische regering. Duitsland kreeg de schuld van de oorlog en moest herstelbetalingen aan de overwinnaars betalen. In Europa leverden de nieuwe grenzen ook nieuwe minderhedenproblematiek op. Voor de koloniën of Arabische volken gold het zelfbeschikkingsrecht niet.

In de Volkenbond konden conflicten tussen landen voortaan vreedzaam opgelost worden. Er was nu een internationale instantie met het doel vrede en veiligheid in de wereld te bewaken. De Volkenbond bleek een zwak instrument en had geen machtsmiddelen. De Verenigde Staten werden ondanks de inspanningen van Wilson geen lid. Vanaf 1922 trad ook het Permanente Hof van Justitie in Den Haag in werking. Met het Verdrag van Locarno (1925) en het Briand-Kellogg Pact (1928) leek de wereldvrede gewaarborgd.

De Eerste Wereldoorlog dompelde miljoenen Europeanen in rouw. Het rouwproces en het herdenken vonden op individueel en nationaal niveau plaats. Europa was in de ban van een herdenkingswoede. Oorlogsmonumenten werden opgericht in steden en dorpen. De dag van de wapenstilstand werd in alle landen een moment van herdenking. Ook vonden begin jaren 1920 nationale begrafenisplechtigheden plaats voor de niet-geïdentificeerde, dus onbekende soldaat. Vooral de soldaten werden herdacht en niet de burgerslachtoffers. In de Duitse herdenkingen werd de nederlaag genegeerd.

Na de oorlog kwam een stroom publicaties, ooggetuigenverslagen, dagboeken, romans, fotoboeken of gedichten op gang. In de jaren 1920 verschenen zowel aanklachten als lofzangen op de oorlog, zoals in Groot-Brittannië de 'Warpoets'. In Duitsland werd, onder invloed van het pacifisme in de jaren 1930, het boek 'Im Westen nichts neues' van Erich Remarque een bestseller. Ook op de beeldende kunsten hadden de oorlogservaringen invloed.

Er pakten in de jaren 1920 ook donkere wolken boven Europa samen. De instabiliteit na de Eerste Wereldoorlog leidde tot totalitaire regimes, zoals het fascisme in Italië en het communisme in de Sovjet-Unie. De Duitse Weimar-Republiek maakte met de Vrede van Versailles een slechte start en maakte de opkomst van de nationaalsocialisten mogelijk. De instabiliteit en verbittering na de Eerste Wereldoorlog was een gedeeltelijke verklaring voor de opkomst van Hitler en het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog.

De stofomschrijving in schema:

Periode	Begrippen stofomschrijving
Napoleontische oorlogen 1792-1815	Coalitieoorlogen Napoleon Volkerenslag bij Leipzig Slag bij Waterloo Continentaal Stelsel Wener Congres Europees machtsevenwicht Von Metternich
De Krimoorlog 1853-1856	Krimoorlog Napoleon III Imperialisme Florence Nightingale communicatiemiddelen vrouwenbeweging censuur
De Frans-Duitse oorlog 1870-1871	Wilhelm I Noordduitse Bond guerrilla Duitse keizerrijk Vrede van Frankfurt Rode Kruis Henri Dunant Burgerlijk beschavingsideaal oorlogsrecht pacifisme Commune van Parijs
De Eerste Wereldoorlog 1914-1918	wapenwedloop militarisme wereldoorlog loopgravenoorlog tweefrontenoorlog gifgas zeeblokkade oorlogseconomie geleide economie vrouwenemancipatie vrouwenkiesrecht onbepaalde duikbotenoorlog oorlogscultuur propaganda Geneefse Conventie Haagse Vredesconferenties Spaanse Griep publieke opinie dolkstootlegende Weimar-Republiek Woodrow Wilson Veertien Puntenplan zelfbeschikkingsrecht Volkenbond Vrede van Versailles minderhedenproblematiek Permanente Hof van Justitie pacifisme totalitair regime fascisme / nationaalsocialisme communisme

Literatuur

Algemeen

J.W. Bezemer – Van Rurik tot Gorbatsjov. Een geschiedenis van Rusland. Van Oorschoot; Amsterdam 2001(5).

T.C.W. Blanning - The Nineteenth century: Europe 1789-1914. Short Oxford History of Europe. London 2004.

F. Boterman Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-1990 Amsterdam 1996

A. Cobban – A History of modern France. 3 dln . Penguin Books; Harmondsworth 1963.

J.A. Keegan - History of Warfare. New York 1994.

G.M. Trevelyan – History of England. Longman; Londen 1973.

Coalitieoorlogen 1792-1815

R.S. Alexander – Napoleon. Arnold; Londen 2001.

P.G.Dwyer – Napoleon and Europe. Longman; Harlow 2001

D. Andres – The French revolution and the people. Hambledon & London; Londen 2004.

Krimoorlog 1853-1856

C. Ponting – The Crimean War. Chatto & Windus; Londen 2004.

Frans-Duitse oorlog 1870-1871

http://opus.tu-bs.de/opus/volltexte/2005/699/pdf/Chronologische_Darstellung.pdf

Frankreich un Deutschland im Krieg,(18.-20 Jahrhundert); Historische seminare der TU Braunschweig und der HHU Düsseldorf 2001- 2004

G. Wawro – The Franco-Prussian war. The German conquest of France in 1870-1871. Cambridge University Press; Cambridge 2003.

D.Wetzel. - A dual of giants. Bismarck, Napoleon III and the origins of the Franco-Prussian war. Wisconsin 2001

Th. Zeldin - A History of French Passions 1848-1945 in Oxford Modern History of Europe. Oxford 1993.

Eerste Wereldoorlog 1914-1918

J.H.J. Andriessen - De andere waarheid. Een nieuwe visie op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog 1914-1918. Amsterdam 1999

S.Audoin en A. Becker – '14'-18 De Grote Oorlog opnieuw bezien. Amsterdam 2004.

L. van Bergen - Zacht en Eervol. Lijden en sterven in een Grote oorlog. Den Haag 2001.

C. en K. Brants - Velden van weleer. Reisgids naar de Eerste Wereldoorlog. Amsterdam 2001

R. Chickering - Imperial Germany and the Great War 1914-1918. Cambridge 2004

N. Ferguson - The pity of war. New York 2000.

S. Grayzel - Women and the First World War. London 2002.

R. Henig - De oorzaken en achtergronden van de Eerste Wereldoorlog. Amsterdam 1997.

J.F.Hutchinson - Champions of charity: war and the rise of the Red Cross. New York 1996.

M. Jurgs - De kleine vrede in de Grote Oorlog. Kerstmis 1914 aan het westelijk front. Amsterdam 2003.

J. Keegan - De Eerste Wereldoorlog 1914-1918. Amsterdam 1998.

D. Stevenson - 1914-1918. The History of the First World War. London 2004.

H. Strachan - The First World War. London 2005.

3.2 Dynamiek en stagnatie in de Republiek (Domein B in het oude programma vwo)

Dit deel van de syllabus berust op een advies van de stofomschrijvingscommissie van de VGN. De CEVO heeft dit advies ter visie gelegd en een aantal reacties ontvangen.

.....
Het werk van de VGN-commissie kan worden gezien als een overgang tussen de vroegere stofomschrijvingen en de syllabi van de CEVO. In deze tekst staan (nog) opmerkingen over hoe leerlingen en leraren zich op het centraal examen kunnen voorbereiden. Deze opmerkingen maken uiteraard geen deel uit van de exameneisen. Specifiek geldt dat voor hoofdstuk 5. Dat geldt noch voor havo noch voor vwo als te toetsen leerstof. Ook de bijlagen A en B zijn uitdrukkelijk slechts bedoeld als hulpmiddelen, niet als toegevoegde leerstof.

Verantwoording

Najaar 2006 werd aan de stofomschrijvingscommissie de opdracht verleend een stofomschrijving te maken ten behoeve van het centraal examen geschiedenis 2009. Het thema van de stofomschrijving, toegespitst op de ontwikkeling van het gebied van het latere Nederland 'van een agrarisch gebied naar een verstedelijkt gebied met handel en diensten', moest min of meer passen in het oude examenprogramma voor het vwo (Domein B) én in het nieuwe examenprogramma voor het havo (Domein C).

De commissie heeft, mede op adviezen van een klankbordgroep, gekozen voor een thema waarin het vraagstuk van de economische ontwikkelingen van het gebied van de 'Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden' in de vroegmoderne tijd centraal staan. De leidende vraag die daarbij is gesteld, luidt:

Hoe kan het dat de Republiek een zo lange periode van welvaart meemaakte in de zeventiende en achttiende eeuw?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het voor leerlingen van belang ook de opmaat tot deze periode te kennen. Dit gedeelte van de stofomschrijving, dat aandacht geeft aan de vijftiende en zestiende eeuw, vormt het eerste hoofdstuk. Om de ontwikkelingen in de zeventiende en achttiende eeuw te kunnen analyseren, zijn de beide eeuwen, elk in een eigen hoofdstuk, vanuit een drietal 'invalshoeken' benaderd. Dat zijn de *markt*, de *overheden* en de *sociale verhoudingen*. Het vierde hoofdstuk beschrijft de omslag van stagnatie in economische neergang aan het einde van de achttiende eeuw. De commissie heeft ervoor gekozen de 'Franse Tijd' buiten beschouwing te laten. Deze relatief korte periode zou een zo grote uitbreiding van de stofomschrijving vereisen dat het thema te omvangrijk zou worden voor de beperkte tijd die in het voortgezet onderwijs voor een van beide examenonderwerpen gereserveerd kan worden. Het probleem van de omvang van het thema doet zich ook voor bij de aandacht voor de politieke ontwikkelingen die zich tussen 1500 en 1800 voordeden. Deze hadden invloed op de sociaal-economische ontwikkelingen in de Nederlanden en zijn daarom in hoofdlijnen vermeld. Politieke gebeurtenissen markeren soms omslagpunten in de economische ontwikkeling. In de context van de sociaal-economische dynamiek dienen examenkandidaten daarom deze ontwikkelingen te kennen en te kunnen plaatsen. Een zelfstandige analyse van de politieke omstandigheden in en rond de Republiek vormt géén onderdeel van dit examenonderwerp. Het slothoofdstuk besteedt aandacht aan de verschillende visies op de sociaal-economische dynamiek in de Republiek. Het betreft hier echter geen leerstof die als zodanig getoetst wordt in het centraal examen. Veeleer is het een handreiking om vooral in het vwo te bespreken.

Het leggen van verbanden tussen demografische ontwikkelingen, levensstandaard en sociaal-economische verhoudingen is een eindterm die alleen voor vwo leerlingen geldt. De stofomschrijving biedt daartoe mogelijkheden.

In dit thema dat zich vooral richt op de sociaal-economische ontwikkeling van de Republiek, krijgt het westen de meeste aandacht. De overgang van een agrarisch gebied naar een verstedelijkt gebied waar handel en diensten centraal staan, vindt vooral daar plaats. Het gewest Holland neemt een belangrijke plaats in, samen met de andere gewesten aan de kusten van de Noord- en de Zuiderzee: Zeeland en in iets mindere mate Friesland en Overijssel. De landgewesten in het noorden en oosten

Deze syllabus bevat twee stofomschrijvingen geschiedenis voor het CE in 2009 voor havo en vwo. 25
Beiden zijn definitief door de CEVO vastgesteld.

en de Generaliteitslanden in het zuiden krijgen vooral aandacht in hun relatie of contrast met het westen van de Republiek. In handelsnetwerken was de Republiek internationaal verbonden. De relaties en verhoudingen in dat internationale netwerk krijgen daarom ook aandacht. Binnen het kader van een eindexamenthema kan niet aan alle elementen van de complexe historische realiteit recht worden gedaan. Beperkingen zijn ingevoerd om het thema voor de examenkandidaten binnen aanvaardbare grenzen te houden.

Doordat in de stofomschrijving deelonderwerpen in de verschillende hoofdstukken meermalen aan bod komen, wordt het voor leerlingen mogelijk om langetermijn ontwikkelingen te ontdekken en daarvan voorbeelden te omschrijven. In de verschillende hoofdstukken komen in de navolgende paragrafen de eindtermen van het domein, zowel in samenhang met elkaar als met de kenmerkende aspecten, aan de orde. Daarin zijn, voor zover passend bij dit thema, ook onderdelen van de canon verwerkt. De tijdbalk aan het einde van de stofomschrijving is bedoeld ter ondersteuning.

De commissie wilde in de stofomschrijving zo weinig mogelijk opgelegde verbanden en verklaringen opnemen. Om de eisen uit Domein A, vaardigheden en benaderingswijzen, recht te doen, is ruimte geschapen voor de leerlingen om onder begeleiding van hun docent zelf deze verbanden te ontdekken en onder woorden te brengen. De stofomschrijving is een basis, die het docenten en leerlingen mogelijk maakt zelf met eigen probleemstellende vragen te werken. De commissie vindt het belangrijk dat leerlingen daarbij gebruik maken van bronmateriaal, omdat vooral zo de historische vaardigheden en benaderingswijzen tot hun recht kunnen komen.

Begrippen die **vetgedrukt** zijn in deze stofomschrijving zijn te verdelen in twee groepen. Veelal gaat het om algemeen bekende begrippen, waarmee de examenkandidaten al eerder kennis hebben gemaakt. Deze worden daarom ook niet nader uitgelegd. Daarnaast zijn het begrippen die specifiek bij dit thema horen. Deze begrippen worden in de stofomschrijving wel nader omschreven. De in de stofomschrijving genoemde jaartallen en de oriëntatiekennis dienen om de leerlingen gebeurtenissen en processen in samenhang te laten zien.

Hoofdstuk 1

Het einde van de vijftiende en de zestiende eeuw

1.1. Oriëntatie

De rijkste en machtigste gebieden van de Nederlanden lagen in de vijftiende eeuw in Vlaanderen en Brabant. Steden als Brugge en Gent waren door handelsnetwerken verbonden met Engeland, Frankrijk, Italië en het Oostzeegebied. Handelssteden in het Duitse Rijk en de Nederlanden sloten zich aan aan de **Hanze**. De IJsselsteden waren in de veertiende en vijftiende eeuw belangrijke Hanzeleden. De opkomst van het gewest Holland begon in de veertiende eeuw. De stedelijke burgerij profiteerde daarvan en nam een sterke positie in tegenover de adel.

Vanaf 1400 werden de Nederlanden meer en meer onder gezag gebracht van de hertogen van Bourgondië, wier belangen soms botsten met de rechten van de steden en gewesten. In deze periode zien we het begin van centralisatie. Vanaf 1464 kwamen de Bourgondische gewesten samen in de **Staten-Generaal**. In 1548 werden de Bourgondische Nederlanden als de Bourgondische Kreits een ondeelbaar onderdeel van het **Habsburgse rijk**. De Habsburgse keizer Karel V stond aan het hoofd van een machtig rijk dat zich uitstrekte van Spanje, Italië, het Duitse rijk, de Nederlanden tot Midden- en Zuid-Amerika. De Portugezen en Spanjaarden legden de basis van de **Europese expansie**.

In de Noordelijke Nederlanden kreeg het protestantisme ten tijde van de **Reformatie** in de loop van de zestiende eeuw veel aanhang. De Spaanse koning Filips II kwam vanaf de jaren 1560 in conflict met grote delen van de Nederlanden. De centralisatiepolitiek en de Spaanse belastingdruk waren de adel, steden en gewesten een doorn in het oog. Ook de vervolging van de protestanten kon geen goedkeuring verdragen. Deze ontevredenheid liep uit op de **Tachtigjarige Oorlog** (1568-1648) waarin een scheiding in de Nederlanden ontstond. In de jaren tachtig van de zestiende eeuw ontstond een de facto onafhankelijke **Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden** in het noorden.

1.2. De opkomst van Holland in de vijftiende en zestiende eeuw

In de Late Middeleeuwen was de positie van Holland niet florissant. Er waren weinig aanwijzingen voor een economische doorbraak in de zestiende eeuw, laat staan een wonder in de zeventiende eeuw. De veengronden van de middeleeuwse ontginningen waren ingeklonken en raakten uitgeput. Grootschalige graanverbouw in Holland werd onmogelijk, waardoor de voedselvoorziening voor de toegenomen bevolking in gevaar kwam. De steden waren niet groot en stonden in de schaduw van de

Vlaamse steden en de Hanzesteden aan de IJssel. De stedelijke handel was vrijwel geheel afhankelijk van Brugge, Gent en later Antwerpen.

De Hollandse kooplieden betrokken graan uit de landgewesten, Engeland en Frankrijk. Na het midden van de vijftiende eeuw trokken zij naar het Oostzeegebied, waar graan in grote hoeveelheden door afhankelijke boeren goedkoop werd geproduceerd op adellijk grootgrondbezit. Door de import van graan wist Holland in de zestiende eeuw de groeiende bevolking te voeden en te vrijwaren van de, overal in Europa gevoelde **malthusiaanse** spanningen. De handel in graan werd door tijdgenoten bestempeld als de **moedernegotie**. Als gevolg van de graanhandel verwierven de Hollandse kooplieden een internationaal handelsnetwerk. De nieuwe handelsactiviteiten leidden tot handelsoorlogen met de Hanzesteden. De Hollandse landbouw werd de meest efficiënte van Europa. De natuurlijke omstandigheden en de graanhandel met het Oostzeegebied leidden in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw tot de opkomst van een **gecommercialiseerde landbouw** en de vorming van **waterschappen** voor gezamenlijk dijkbeheer. In deze organisaties raakten boeren gewend aan het investeren op de lange termijn. Typierend voor deze nieuwe Hollandse landbouw was het sterk gespecialiseerde en kapitaalintensieve bedrijf dat produceerde voor de stedelijke markt. Boeren schakelden over naar zuivelproductie, vetweiderij en de verbouw van **handelsgewassen**, zoals vlas, koolzaad en hennep. Ook werden technische vernieuwingen ingevoerd. Het ontbreken van een feodale traditie beperkte bovendien de macht van adel. Deze structuur van de agrarische sector was uniek in het pre-industriële West-Europa. De verschillen met de landbouw in het oosten en zuiden van wat later het grondgebied van de Republiek werd, waren groot. Hier bestonden nog de traditionele landbouwgemeenschappen waarin de kleine boer centraal stond. De weinige steden vormden er nauwelijks een markt die uitsteeg boven het lokale niveau.

Mede als gevolg van de veranderingen in de Hollandse landbouw kwam een proces van **urbanisatie** op gang. In de vijftiende en zestiende eeuw groeiden in Holland en Zeeland de handel, textielnijverheid, **trafiëken**, scheepvaart, scheepsbouw en visserij.

De oorzaken hiervoor lagen zowel binnen als buiten deze gewesten. De haringvisserij groeide sterk en door de uitvinding van het haringkaken werd haring een van de belangrijkste Hollandse exportproducten. De groei van Brugge en Antwerpen bood ook de noordelijk gelegen gewesten mogelijkheden voor de handel. Holland en Zeeland ontwikkelden zich in de zestiende eeuw tot satellieten van het Antwerpse handelscentrum. De bevolkingsgroei, urbanisatie, migratie en de commercialisering van de landbouw creëerden een groeiende binnenlandse vraag. Diverse sectoren in de Hollandse en Zeeuwse economie konden als gevolg van deze ontwikkelingen groeien. De nijverheid concentreerde zich in de steden waar de **gilden** nooit een volledige greep op de nijverheid hadden verworven en waar een voldoende aanbod van arbeidskrachten bestond en een hoge arbeidsproductiviteit werd gerealiseerd, zoals in de **textielnijverheid**. Steden specialiseerden vaak in een bepaalde tak van nijverheid.

In de zestiende eeuw ontstond een handelssysteem waarin de gunstige geografische ligging van Holland en Zeeland maximaal uitgebuit werd. De handel in bulkgoederen, zoals graan uit het Oostzeegebied, leverde een goede commerciële infrastructuur op. Holland beschikte al in het begin van de zestiende eeuw over een handelsvloot, groter dan die van Engeland en Frankrijk samen.?

Door samen met andere kooplieden te investeren in schepen, konden ondernemers de risico's spreiden. De vrachtafders en kooplieden uit Holland, Zeeland en de Zuiderzeesteden handelden met Engeland, Frankrijk, het Iberische schiereiland en het Oostzeegebied. Zij vervoerden ondermeer zout, haring, textiel, graan en hout in heen –retourladingen tussen deze regio's.

Het is de vraag waarom juist Amsterdam aan het eind van de zestiende eeuw de handelspositie van Antwerpen kon overnemen. De economische groei van Amsterdam was tot het laatste kwart van de zestiende eeuw nog gering. De economische hegemonie van Antwerpen was sterk. Rond 1500 kozen de Portugezen voor Antwerpen om hun Indische specerijen te verhandelen. Maar daarna leed Antwerpen onder de ontwikkelingen elders in het Spaanse Rijk. De bankroeten van het Habsburgse Rijk in 1557 en 1575 ruïneerden vele kooplieden. De definitieve verschuiving van Antwerpen naar Amsterdam koppelen veel historici aan het jaar **1585**. In dat jaar heroverden de Spanjaarden Antwerpen en sloten de opstandige Hollanders en Zeeuwen de Schelde af voor de scheepvaart op Antwerpen. De verschuiving van de handel naar Amsterdam had ook te maken met de gunstige structurele economische ontwikkelingen in Holland en Zeeland. Deze sterke uitgangspositie had al eerder dan 1585 delen van de handel van Antwerpen naar Amsterdam geleid. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog was de conjunctuur ontwikkeling niet gunstig, maar na de val van Antwerpen trokken vele kooplieden en arbeiders naar de Noordelijke Nederlanden. Met hun kennis en kapitaal kon Holland uitgroeien tot het centrum van het **handelskapitalisme** met Amsterdam als **stapelmarkt**. De economische bloei van Holland en Zeeland vond plaats tijdens een opstand en binnen de kaders van een sterk decentrale staatsinrichting. Voor het merendeel van de inwoners van de Nederlanden

was de overheid in eerste instantie het stads –of dorpsbestuur. Het centrale gezag bestond uit de vorst en zijn centrale bestuursorganen. De vorst hief centrale belastingen. De toestemming voor deze belastingen werd gegeven door de Gewestelijke -of Generale Statenvergaderingen. Vanaf 1542 werden in de Habsburgse Nederlanden nieuwe belastingen ingevoerd, waaronder **accijnzen** op bier, laken en wijn. De gewesten hielden grip op de inning en besteding ervan. De inkomsten van de gewesten stegen door bevolkingsgroei en prijsstijgingen.

De Republiek bestond rond 1588 nog uit vele stedelijke –en regionale economieën die van elkaar gescheiden werden door tolbarrières, gewestelijke handelsbeperkingen, uiteenlopende belastingsstelsels, onafhankelijke munten (tot 1694) en deels zelf te bepalen invoer- en uitvoerrechten. Het gewest Holland vormde al vanaf de vijftiende eeuw meer en meer een eenheid. De waterschappen kenmerkten de Hollandse overlegcultuur waarin geven en nemen centraal stonden. Stadsbesturen probeerden goede vestigingsvoorwaarden te bieden aan de stedelijke nijverheid. Hoewel de Republiek politiek gezien geen eenheid vormde, bleek zij als markt een economische eenheid. Deze economische integratie werd versterkt door de **kooplieden-regenten**, die zich lieten leiden door hun gemeenschappelijke economische belangen. Deze onderhielden ook met hun persoonlijke en familierelaties banden tussen steden en gewesten.

Hoofdstuk 2

De Gouden Eeuw. De Republiek 1585-1672

2.1 Oriëntatie

In veel Europese landen streefden vorsten naar machtsuitbreiding. Dit gold bijvoorbeeld voor Frankrijk waar na 1614 het parlement niet meer bijeen werd geroepen en koning Lodewijk XIV naar absolute macht streefde. De Republiek der Verenigde Nederlanden nam staatkundig, economisch en cultureel een bijzondere plaats in. De Republiek was een **statenbond** van grotendeels zelfstandige gewesten. Het gewestelijke bestuur bestond uit vertegenwoordigers van de adel en de steden. Ieder gewest stuurde afgevaardigden naar de Staten-Generaal in Den Haag. Hier werd beslist over buitenlandse politiek, defensie en het bestuur van de **Generaliteitslanden**. Holland betaalde de grootste bijdrage en had de grootste invloed. De **raadpensionaris** van Holland kreeg veel macht. In principe koos ieder gewest zijn eigen legeraanvoerder of **stadhouder**. In de praktijk waren er twee stadhouders, een in Holland en een in Friesland. Tussen hen en de raadpensionarissen ontstond een strijd om de politieke macht in de Republiek.

Dat belemmerde de economische groei echter niet. Particuliere ondernemers gingen in de handel grotere risico's aan door ook voor eigen rekening goederen te kopen en te vervoeren naar markten waar vraag en aanbod de prijs bepaalden. Een aantal Europese landen, waaronder de Republiek, stichtte in andere werelddelen handelsposten en kolonies. Via deze intercontinentale relaties ontstond een eerste aanzet tot de vorming van een wereldeconomie.

Naast de economische groei kende de Republiek ook een sterke culturele bloei. In de wetenschap werden door methodisch onderzoek en kritische redenering nieuwe vindingen gedaan. Ook de kunst en de architectuur beleefden na 1590 een opbloei. In de schilderkunst was sprake van een enorme productie. Schilderen was niet alleen een kunstvorm, maar ook een omvangrijke bedrijfstak. Deze bloei werd beïnvloed door het burgerlijk karakter en de welvaart van de Republiek.

2.2 De Markt

2.2.1 De agrarische markt

De positie van Amsterdam als de centrale graanmarkt van Europa zorgde voor continue aanvoer van relatief goedkoop voedsel. Dit stimuleerde de boeren te investeren en te specialiseren. De ruime beschikbaarheid van mest uit de veeteelt stimuleerde de intensieve verbouw van handels- en tuinbouwgewassen.

Rijke burgers investeerden op uitgebreide schaal in grootschalige projecten; in de verbetering van de infrastructuur, bijvoorbeeld de aanleg van trekvaarten, en in de landaanwinning zoals de inpoldering van de Beemster. Hierbij werden innovatieve technieken zoals de molengang toegepast. Ook werd op grote schaal geïnvesteerd in de turfwinning die in de Republiek een hoge vlucht nam. Het winnen van turf was gunstig voor de opkomst van energie-intensieve nijverheid. Via het systeem van waterwegen kon de turf goedkoop vervoerd worden.

De Hollandse boeren waren zeer succesvol in hun bedrijfsvoering en droegen bij aan de hoge welvaart in het gewest. Toen na 1650 de prijzen van de voornaamste landbouwproducten daalden, tastte dit de gemoderniseerde structuur van de landbouw niet aan. Hollandse kapitaalkrachtige boeren

extensiveerden hun bedrijfsvoering, verhoogden de efficiëntie en legden zich toe op die producten die het beste hun prijs hielden. In het westen en noorden van de Republiek verdween de keuterboer vrijwel geheel.

2.2.2 De nijverheid

Na 1585 was er sprake van een grote toename van de binnen- en buitenlandse vraag.

De nijverheid profiteerde van de bevolkingsgroei en de grote welvaart. De ruime beschikbaarheid in de Republiek van kapitaal dat tegen een lage rente geleend kon worden, maakte investeringen mogelijk. De afnemende mate van zelfvoorziening in de landbouw stimuleerde de vraag naar nijverheidsproducten. In de jaren negentig steeg het vertrouwen in het investeringsklimaat in Holland en trok de arbeidsmarkt aan. De opkomst van Amsterdam als Europese stapelmarkt zorgde voor de beschikbaarheid van voldoende grondstoffen en de groei van de exportmogelijkheden. Zo ontstond bijvoorbeeld de suikerraffinage in Amsterdam. Naast de bestaande handel in bulkgoederen ontwikkelde zich een handel in luxe goederen uit Zuid-Europa, Amerika en Indië. De visserij en toegenomen handel veroorzaakten tevens de bloei van trafieken zoals de zoutziederijen en zeepziederijen.

De toevloed van kapitaal en geschoolde arbeidskrachten uit de Zuidelijke Nederlanden na de val van Antwerpen in 1585 bracht de nodige technische en commerciële kennis. Nieuwe bedrijfstakken werden door ondernemers uit de zuidelijke Nederlanden geïntroduceerd. De hoge loonkosten werden voor een deel gecompenseerd door de technische voorsprong en zij stimuleerden zelf ook weer technische vernieuwingen van het productieproces. De verschillende bedrijfstakken waren onderling nauw verbonden. Het dichte waterwegennet was daarbij van grote betekenis. Naast de spierkracht van mens en dier was ook de aanwezigheid van goedkope turf en wind als energiebron een factor die de bloei van de nijverheid bevorderde.

Een groot aantal Zuid-Nederlandse textielproducenten vestigde zich in Holland. De Leidse wolindustrie groeide uit tot de belangrijkste van Europa. Haarlem legde zich toe op de fabricage van modieuze linnen- en zijdeweefsels. Na 1635 verplaatsten de stedelijke ondernemers in toenemende mate de productie naar het platteland, waar de loonkosten lager waren.

De scheepsbouw profiteerde van de opbloei van handel en verkeer. Ondanks de relatief hoge lonen werden schepen in de Republiek verhoudingsgewijs goedkoop gebouwd dankzij de lage invoerrechten op scheepsbouwmaterialen, de technische voorsprong en een mild fiscaal regime. De grootschalige productie maakte bovendien een zekere standaardisatie in de bouw mogelijk. Andere bedrijfstakken zoals de touwslagerijen en de zeilmakerijen hadden baat bij de groei van de scheepsbouw. Een belangrijke technische innovatie, vanaf 1595, was de bouw van het fluitschip. Dit schip was bijzonder geschikt voor de handelsvaart in Europa. Dankzij de speciale vorm werd de **Sonttol** tot een minimum beperkt. Handelsschepen werden vrijwel allemaal voorzien van kanonnen om zich te kunnen verdedigen tegen de kaapvaart en piraterij. De wapenindustrie en buskruitfabricage werd ook gestimuleerd door de talrijke oorlogen en gewapende conflicten in deze tijd. Zowel overheid als particulieren waren belangrijke afnemers.

2.2.3 Handel, scheepvaart en visserij

De handel en scheepvaart van de Republiek konden zich na 1585 spectaculair uitbreiden.

Door de blokkade van de Vlaamse kust kon Amsterdam uitgroeien tot het handelscentrum van Europa. Op de Amsterdamse stapelmarkt waren in de eerste plaats bulkgoederen belangrijk. Maar de betekenis van luxe goederen nam snel toe. De stad Amsterdam profiteerde van zijn centrale ligging in Europa. De Amsterdamse stapelmarkt lokte veel kooplieden met instituten als de **wisselbank**, de koopmansbeurs en de bank van lening. Deze kregen kort na 1600 hun organisatievorm en gebouwen. Het belangrijkste instituut werd de beurs. Die fungeerde niet alleen als een permanente jaarmarkt, maar ook als informatiecentrum over goederenprijzen, verzekeringspremies en tarieflijsten voor beurtdiensten. Andere steden richtten soortgelijke instituten op.

Een gunstige factor voor de handel was de opmerkelijke groei van de koopvaardijvloot. De koopvaardijvloot van de Republiek was de grootste van Europa en verzorgde vanuit de havens in Holland, Zeeland en langs de Zuiderzee het grootste deel van de Europese vrachtvaart en onderhield contacten met alle gebieden die in de opkomende wereldeconomie een rol speelden. Deze internationale handel was onderhevig aan de invloed van politieke ontwikkelingen in het Europees krachtenveld. Oorlogen zorgden enerzijds voor afzetmarkten, anderzijds voor hindernissen. De groeiende behoefte aan graan, hout en zout intensiverde de scheepvaart op de Oostzeelanden en Frankrijk. Een hoogtepunt in de Oostzeehandel werd bereikt in de periode van het Twaalfjarig **Bestand**. Daarnaast kwamen de Middellandse Zee, het noorden van Rusland, Afrika, Amerika en Azië binnen het bereik van de Nederlandse schepen.

De winsten die te behalen waren met het verhandelen van specerijen, maakten de koloniale handel zeer aantrekkelijk. Vooral de vaart op Indië was erg kwetsbaar voor embargo's en kaapvaart. Dit schiep de behoefte aan een eigen handelsroute. Dit resulteerde in de oprichting van een aantal compagnieën van verre. In 1602 werd met steun van de Hollandse raadpensionaris de Verenigde Oost-Indische Compagnie (**VOC**) opgericht. Deze compagnie verkreeg van de Staten-Generaal een monopolie op de handel ten oosten van Kaap de Goede Hoop en mocht daar soevereine rechten uitoefenen. Er werden van meet af aan grote kapitalen geïnvesteerd. Specerijen vormden aanvankelijk het primaire handelsproduct van de VOC. Later nam het belang van andere producten zoals textiel en thee toe.

Kooplieden uit de Republiek brachten ook eigen duurzame relaties tot stand met West Afrika, het Caraïbisch gebied en de noordoostkust van Amerika. De oprichting van de West-Indische Compagnie (**WIC**) in 1621 viel samen met de beëindiging van het Bestand. Een belangrijke doelstelling was de **kaapvaart**. Het meest bekende wapenfeit was de verovering van de zilvervloot door Piet Hein in 1628. De compagnie handelde in de **driehoekshandel** vooral in slaven, goud, tabak en suiker.

Door contacten met Noorwegen en Rusland kwam men op het spoor van grote aantallen walvissen. Dit leidde in 1614 tot oprichting van de Noordse Compagnie met een alleenrecht op het jagen van robben en walvissen. Dit monopolie werd echter in de loop van de tijd van allerlei zijden ondermijnd. Naast de walvisvaart was de haringvisserij van oudsher een van de pijlers van de handel. Zoute haring was een van de voornaamste exportartikelen.

2.2.4 De overige gewesten

De landgewesten in het zuiden en oosten van de Republiek bleven economisch in ontwikkeling achter, al was de situatie vaak gunstiger dan in andere Europese streken. De bevolking nam in vergelijking met Holland nauwelijks toe en de urbanisatiegraad bleef laag. Bovendien waren er niet altijd goede verbindingen met het westen, zeker als er geen toegang was tot goedkoop vervoer over water. De boerenbedrijven waren in veel sterkere mate dan in het westen zelfvoorzienend. Investeren in bedrijven op de zandgronden was niet zo rendabel. Van de keuterboeren in het zuiden en oosten was slechts een deel opgenomen in de markteconomie van de kustprovincies. Een voorbeeld daarvan is het gebied tussen Amersfoort en Arnhem waar op kleine boerderijen omstreeks 1620 de teelt van tabak als handelsgewas belangrijk werd.

In de gebieden buiten het economisch centrum van de Republiek ontstond soms wel specifieke nijverheid, zoals de papierfabricage in de Zaanstreek en op de Veluwe. Rond het midden van de zeventiende eeuw verplaatsten Leidse lakenfabrikanten een deel van hun wolweverij naar de omgeving van Tilburg, waar de linnen lager waren. Haarlemse kooplieden zetten tegelijkertijd arme plattelanders in de Meierij aan het werk om linnengarens te spinnen. De weverij werd ook als huisnijverheid bedreven, vaak ook als bron van aanvullende inkomsten voor de boeren op het platteland.

2.3 De overheid

De Republiek der Verenigde Nederlanden bestond uit een los verbond van gewesten. Deze gewesten werden bestuurd door hun Staten die elk op een eigen wijze werden samengesteld met andere machts- en gezagsverhoudingen. De gewestelijke staten werkten alleen samen in de Staten-Generaal ten behoeve van het bestuur van de Generaliteitslanden en een gezamenlijke buitenlandse politiek. In de Europese politiek kon de Republiek in de zeventiende eeuw een belangrijke positie innemen.

Van een gezamenlijke koers was intern geen sprake. Het **particularisme** betekende dat elke stad of gewest vooral op zijn eigen voordeel bedacht was. Elk gewest regelde zaken dus op zijn eigen manier en naar zijn eigen belang. De steden werden vooral bestuurd door burgers. Een kleine groep, de regenten, speelde een belangrijke rol in de vroedschappen van de steden. Zij waren vaak tot rijkdom en aanzien gekomen door hun handels- of nijverheidsactiviteiten. De regenten bleven in de zeventiende eeuw nog tamelijk nauw verbonden met de actieve handel. De overheden probeerden op diverse manieren de handel, de scheepvaart en de nijverheid te bevorderen, elk voor de eigen stad of gewest.

De overzeese handel werd beschouwd als hoeksteen van de economie van het land. Met de heffing van konvooi- en licentiegelden werd bescherming van de koopvaardijvloot mogelijk gemaakt. De gewestelijke en stedelijke in- en uitvoerheffingen hinderden de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt niet, zij werden vaak ontdoken. Van overheidswege werden monopolies verleend aan grote handelscompagnieën, zoals de VOC en WIC. Hierdoor konden krachten gebundeld worden. Na 1621 werd de handelspolitiek agressiever. Dit uitte zich tegenover vijanden, zoals Spanje, in tijden van oorlog, maar ook in het stelselmatige streven om het economisch zwakkere buitenland klein te

houden. Ten aanzien van de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland werd een discriminerende tariefpolitiek gehanteerd.

De wederzijdse afhankelijkheid tussen de overheid en ondernemers/financiers was groot. Behalve met een gunstige regelgeving en aantrekkelijke voorwaarden steunde de overheid de ondernemers ook door op hen een beroep te doen als leveranciers van goederen en van geld. Een grotere klant dan de overheid bestond niet, evenmin trouwens als een grotere schuldenaar. Bij sociale conflicten kozen de stadsbestuurders steeds de zijde van de ondernemers.

2.4 De internationale situatie

In de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog was het gunstig voor de Republiek dat Spanje tegelijkertijd tegen meer landen oorlog voerde. In die tijd bereikte de Republiek interne stabiliteit en bouwde haar strategische positie uit. De meeste omringende landen konden aanvankelijk geen antwoord vinden op de Hollandse suprematie. Zij waren in oorlogen verwickeld, intern of extern en konden de ingehuurde Nederlandse schepen meestal niet missen. Hugo de Groot verdedigde in zijn 'Mare Liberum' de vrijheid van Holland om wereldzeeën te bevaren.

De strijd tegen Spanje en de Zuidelijke Nederlanden bood ook nieuwe handelsmogelijkheden. Juist door oorlogen werden bestaande afzetpatronen verstoord en ontstond er op verschillende plaatsen schaarste. Tijdens het Bestand van 1609-1621 werd het Spaanse handelsembargo opgeheven en werden de Spaanse en de Vlaamse kaapvaart vanuit Duinkerken opgeschort. Van 1618 tot 1621 was sprake van een internationale handelscrisis die invloed had op het groeitempo van de Europese economie.

De hervatting van het conflict met Spanje ging gepaard met de sterke groei van de Vlaamse kapersvloot en leidde tot een verhoging van de verzekeringspremies. De handel met Spanje, Portugal en het Middellandse Zeegebied werd ernstig getroffen en daardoor op termijn ook de handel met het Oostzeegebied. Dit werd enerzijds gecompenseerd door de toegenomen vraag in Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden en anderzijds door de koloniale handel. De Dertigjarige oorlog (1618-1848) had ernstige gevolgen voor de Duitse textielsteden. Dit zorgde voor een bloei van de Leidse en Haarlemse textielindustrie. De landbouw beleefde een bloeiperiode door de export naar Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden.

De **Vrede van Munster** leidde tot definitieve opheffing van het Spaanse handelsembargo. De verwerving van Duinkerken door Frankrijk leidde na 1662 tot de beëindiging van de Vlaamse kaapvaart. De handel met Zuid-Europa breidde zich sterk uit en op grote schaal werd deelgenomen aan de transatlantische zeevaart. Er volgde een snelle opleving van en diversificatie binnen de handel in hoogwaardige goederen. De nieuwe politieke situatie had ook nadelen. De vrachtvaart op de Oostzee in bulkgoederen liep terug na de beëindiging van de Dertigjarige Oorlog. In deze periode nam de concurrentie toe door **mercantilistische** maatregelen, zoals de Engelse Acte van Navigatie en de verhoging van de Franse invoerrechten. De spanningen op handelsgebied met Engeland leidden tot de Eerste en de Tweede **Engelse oorlog**.

Op het hoogtepunt van de macht van de Republiek koos het merendeel van de gewesten na het overlijden van stadhouder Willem II in 1650 onder aanvoering van Holland geen nieuwe stadhouder. Tijdens het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk raakte het landleger geheel in verval. Dit werd duidelijk tijdens de oorlogen in het rampjaar 1672. Een gecombineerde aanval van Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen volgde op een tarievenoorlog met Frankrijk. De Republiek kon zijn macht ter zee ternauwernood handhaven. Te land kon de benoeming van de jonge prins Willem III niet voorkomen dat grote delen van het grondgebied van de Republiek tijdelijk bezet werden. Nijverheid en handel leden schade die pas in de jaren tachtig hersteld werd.

2.5 Sociale verhoudingen

2.5.1 De sociale gelaagdheid

De steden hadden in de Republiek politiek en sociaal het overwicht. Ten opzichte van het hen omringende platteland hadden zij een sterke, verzorgende functie. Ten opzichte van de rest van Europa was het westen van de Republiek een tamelijk open en tamelijk mobiele samenleving met redelijk goede mogelijkheden tot sociale stijging. Meer naar het oosten waren de standsverschillen zowel in de steden als op het platteland sterker. Ondanks haar betrekkelijk geringe macht bleef het prestige van de adel hoog. Sommige geslachten behielden ook hun fortuin door net als burgers te beleggen in handel en leningen van steden en gewesten. De **gegoede burgerij**, minder dan tien procent van de bevolking, vormde de top en maakte in politiek, economisch en maatschappelijk opzicht de dienst uit. Een beperkt aantal zeer rijke families uit de goeode burgerij, **de regenten**,

verdeelde de hoge bestuursfuncties onder elkaar. Tussen de gegoede burgerij en de rest van de bevolking gaapte bijna altijd een diepe kloof. Rond een kwart van de bevolking behoorde tot de **kleine burgerij**, die bestond uit de kleine ondernemers als winkeliers en gegoede ambachtslieden. De rest van de bevolking, zo'n zestig à zeventig procent, vormde de **volksklasse** van geschoolde werklieden, vaste en losse arbeiders, dienstpersoneel en de bedeeden. De lonen die deze groep van de bevolking ontving, waren voldoende hoog om te kunnen leven mits er voldoende werk voorhanden was. In de periode van economische groei in de zeventiende eeuw was dat meestal het geval. Dat gold echter niet voor allen. Ouderen en wezen hadden niet altijd de mogelijkheid om in hun eigen onderhoud te voorzien. De Republiek kende een uitzonderlijk goed ontwikkeld stelsel van armenzorg en liefdadigheidsinstellingen. Hierbij speelden ook economische factoren een rol. Er was sprake van een constant gebrek aan arbeidskrachten. Het arbeidspotentieel van wezen, werkloze armen en gebrekkigen kon niet gemist worden. In alle wees- en werkhuizen gold een streng regime en moest er hard gewerkt worden.

In de regel woonden de Nederlanders in kerngezinnen, vooral in de steden en streken met gespecialiseerde landbouw. Kenmerkend voor het demografisch patroon was de relatief hoge huwelijksleeftijd, het grote aantal ongehuwden en de sterke migratie van platteland naar stad. In de Hollandse steden ontwikkelde zich een vrijere partnerkeuze. Vrouwen trouwden gemiddeld rond hun 25e levensjaar, hun bruidegommen waren meestal één à anderhalf jaar ouder. Meestal koos men een partner met dezelfde sociale en religieuze achtergrond, maar soms iemand uit een andere beroeps- of welstandsgroep. De vrijere partnerkeuze zorgde ook voor andere rolpatronen. De vrouwen hadden in Holland de mogelijkheid om te scheiden. Na het uitspreken van de scheiding werd de vrouw weer handelingsbekwaam.

Omdat het gezin een productie-eenheid vormde, had de vrouw economisch gezien een belangrijke positie. Zowel in ambachtsbedrijven als in de scheepvaart was de echtgenote van de ambachtsman of koopman/vrachtvaarder een belangrijke partner in het bedrijf. Zij was betrokken in de bedrijfsvoering, die zij bij afwezigheid van haar echtgenoot, of als weduwe, soms ook zelfstandig voortzette. Veel buitenlanders verbaasden zich over de sterke positie van de vrouw. Een grote groep vrouwen in Holland kon ook lezen en schrijven.

Vrouwenarbeid was in de hele Republiek vanzelfsprekend. Hoewel er sprake was van typisch vrouwenwerk, waren vrouwen ook werkzaam in lichamelijk zware beroepen, zoals in de landbouw. De textielnijverheid was vanouds een bedrijfstak waar veel vrouwen werkten

2.5.2. Verhoudingen binnen het bedrijf

De positie van de gilden was niet zo sterk als in sommige andere delen van Europa. Naarmate de vraag naar bepaalde producten groter werd en meer investeringen vereist waren, vormde de ambachtelijke productiewijze van de gilden steeds vaker een hinderlijk keurslijf. Naast het gilde ontwikkelden zich binnen en buiten de steden, de huisnijverheid, trafieken en manufacturen en grootschalige kapitaalintensieve bedrijven als suikerraffinaderijen en scheepswerven. In deze bedrijven kwam een grotere bedrijfsvrijheid, soepelere regels en een verregerende vorm van arbeidsdeling. Dit proces ging gepaard met diepgaande veranderingen in de relatie tussen ondernemers en arbeiders. De productiewijze was hier vaak kapitalistisch. De werklieden waren in feite loonarbeiders met een zwakke rechtspositie en stonden onder voortdurende controle. Dit schiep een klimaat waarin arbeidsconflicten snel konden escaleren. In de lakenbereiding kwamen stakingen meermalen voor. Het kwam echter nooit tot strijdbare organisaties. Dit kwam mede omdat de arbeiders een heterogene groep van mannen, vrouwen en kinderen waren, die elkaar beconcurrerden op de arbeidsmarkt, en door de toevloed van steeds nieuwe immigranten. Het leerlingwezen leidde tot misbruik op het gebied van kinderarbeid, zoals lange arbeidstijden en mishandeling. Aan het einde van de 16^e eeuw was er sprake van toenemende kinderarbeid. Het loon van kinderen was zo laag dat goedkope vrouwenarbeid soms verdrongen werd.

2.5.3. Immigratie en demografie

Na 1590 groeiden de steden in de Nederlandse kustgebieden explosief door de komst van immigranten. De hoge urbanisatiegraad ging samen met een hoog sterftecijfer en zelfs een sterfteoverschot. In de Hollandse steden maakte een constant tekort aan arbeidskrachten de komst van immigranten voortdurend gewenst. Bij de immigranten speelden religieuze motieven, betere kansen op de arbeidsmarkt en de hoge lonen een belangrijke rol bij hun beslissing te verhuizen. Een groot deel van de buitenlanders kwam als transmigranten. Zij kwamen meestal in dienst van de VOC of de WIC. Ook was er sprake van de komst van buitenlandse seizoenarbeiders zoals in de turfgraverij. De Zuid-Nederlandse immigranten hebben een zeer belangrijke rol gespeeld in de opbouw van de Hollandse nijverheid na 1580. Na 1620 kwam de grootste stroom immigranten uit

Duitsland. Van hen kwam de overgrote meerderheid uit de armste bevolkingslagen. Daarnaast vestigden zich veel Britse en Joodse immigranten. Men probeerde in Leiden en Amsterdam de vreemdelingen in bepaalde buurten te concentreren onder controle van buurtmeesters. Meestal verliep de opname van de immigranten in de stedelijke samenleving zonder veel problemen. De praktische tolerantie strekte zich niet alleen uit tot de autochtone katholieken, maar ook tot personen met een andere volksaard of godsdienst. Er bestond wel enige angst voor de concurrentie van Joodse immigranten die buiten de gilden werkten. De Joodse immigranten hoefden in Holland geen pogroms te vrezen, maar hadden wel te maken met beperkende maatregelen en werden soms getroffen in de talrijke stadsoproeren. Het bouwen van een synagoge werd lang niet altijd toegestaan. In de tweede helft van de 17^e eeuw stagneerde het aantal immigranten. Dit had invloed op de bevolkingsgroei van de meeste Hollandse steden.

Hoofdstuk 3

De Zilveren Eeuw. De Republiek 1672-1780

3.1 Oriëntatie

De achttiende eeuw geldt als de eeuw van de **Verlichting**. Europese denkers keken kritisch naar de bestaande praktijken op het vlak van bestuur, religie, economie en sociale verhoudingen. In boeken en brochures werden hun ideeën verspreid. Het verlichtingsdenken had in de Republiek der Verenigde Nederlanden een brede aanhang.

Frankrijk en Engeland kenden in de achttiende eeuw interne rust. De bevolking groeide, zeker in de tweede helft van de eeuw. De economie ontwikkelde zich. De invloed van beide staten in de Europese politiek werd groter. Ondanks de rijkdom uit zijn koloniën werd de betekenis van Spanje op het politiek toneel minder.

Mercantilistische principes domineerden de economische betrekkingen tussen de Europese staten. De Republiek der Verenigde Nederlanden ondervond daarvan in toenemende mate hinder bij zijn economische activiteiten. Het streven naar macht bracht Europese staten onderling in conflict. De Republiek der Verenigde Nederlanden raakte daarbij betrokken, maar kon niet langer een vooraanstaande rol spelen. Zeker niet nadat stadhouder Willem III toen hij in 1688 koning van Engeland was geworden de Republiek in een vast politiek bondgenootschap met de economische concurrent bracht.

De bourgeoisie in de Europese staten eiste langzaam maar zeker een groter aandeel in de macht. In Frankrijk vergrootten de absolute koning en zijn ambtenaren adel hun macht. In Engeland wist de burgerij aan economische en politieke invloed te winnen. In de Republiek lag de macht in handen van de kleiner wordende regentenklasse. Die trok zich terug uit de actieve handel. In de loop van de achttiende kregen de regenten van de Republiek in toenemende mate te maken met kritiek. De tweede helft van de eeuw kende een levendig politiek debat. **Patriotten** eisten invloed in het bestuur. De groeiende economie in Europa maakte de aanvoer van producten uit de koloniën belangrijker. De Fransen en Engelsen bouwden hun koloniale bezit uit ten dienste van hun economische politiek. Dat bracht de Republiek in Azië in concurrentie met de Engelsen. In Suriname trachtte de Republiek een plantage-economie op te bouwen. De transatlantische slavenhandel was na 1713 grotendeels in handen van de Engelsen, maar bleef ook een belangrijke activiteit van de WIC. Onder invloed van het Verlichtingsdenken ontstond er weliswaar verzet tegen de slavernij, maar dat leidde niet tot concrete maatregelen.

3.2 De markt

3.2.1 De agrarische markt

De landbouwers in het westen en noorden kregen in de periode na 1670 te maken met afzetproblemen en Engelse concurrentie. Tezelfdertijd werden de boeren hier geplaagd door de relatief hoge lonen, stijgende belastingdruk vanwege de oorlogen waarin ook de Republiek betrokken was en, na 1730, met hoge lasten ten gevolge van de aantasting van de dijken door de paalworm. Veepest zorgde in een aantal hevige epidemieën voor extra lasten.

Sommige boeren hadden overigens na de veepest grotere veestapels dan voorheen. Landbouwers verlegden het accent in de bedrijfsvoering; handelsgewassen werden belangrijker, en door vernieuwingen kon bespaard worden op arbeidskosten. De pachtprizen in het westen daalden en het gewest Holland verlaagde de belastingdruk voor de boeren. Vanaf ongeveer 1740 kende de Hollandse landbouw weer enige bloei. De Europese bevolkingsgroei zorgde voor stijgende opbrengsten.

In de oostelijke gewesten hadden de boeren minder last van de economische achteruitgang. Boeren produceerden op familiebedrijven meer voor eigen gebruik en de pachten werden deels in natura betaald. Op een gemengd bedrijf konden de gevolgen van depressie ook gemakkelijker worden opgevangen en de boeren zochten (neven)emplooi in plattelandsnijverheid. Kleine boeren op de zandgronden verbouwden arbeidsintensieve handelsgewassen voor de markt en raakten zo verbonden aan de conjuncturele ontwikkelingen. Grotere boeren bleven zich in deze streken richten op de graanverbouw. De aardappelteelt nam na 1730 een hoge vlucht, de aardappel werd in toenemende mate een gewas dat voor de markt werd geproduceerd. Het algemeen herstel van de landbouw in de tweede helft van de achttiende eeuw was ook merkbaar in de Republiek. De landbouw werd er zelfs een drager van economische groei. De productiviteit van de landbouwsector in de Republiek was en bleef hoger dan elders in Europa.

3.2.2 De nijverheid

Toen in de achttiende eeuw het economisch gewicht van de Republiek achteruitging ten opzichte van Engeland en Frankrijk merkte ook de nijverheid daarvan de gevolgen. De nijverheid die gericht was op de scheepsbouw en de trafieken die afhankelijk waren van de handel en de stapelmarktactiviteiten leden het eerst. Uiteindelijk kregen alle takken van nijverheid in de Republiek last van het hoge loonpeil en het niet verder toenemen van de arbeidsproductiviteit. In de kleinere Hollandse steden probeerden gilden ongewenste concurrentie te verhinderen. Dit woog, ondanks gewestelijke subsidies, niet op tegen de effecten van de toenemende concurrentie en protectie van vooral Engeland en Frankrijk en de achteruitgang van de visserij en van de Amsterdamse stapelmarkt. In het sterk met de internationale markten verbonden Holland waren de stagnatie en teruggang het meest voelbaar. De loonintensieve Hollandse textielnijverheid bleef, zeker in de eerste helft van de achttiende eeuw, deels in de steden voortbestaan. Een fors deel van de productie was echter door de stedelijke financiers verplaatst naar het platteland op de zandgronden in het zuiden of oosten van de Republiek, waar lagere lonen betaald hoefden te worden. In West-Brabant en Twente was door de komst van de textielnijverheid sprake van economische groei.

De Amsterdamse stapelmarkt zorgde nog steeds ook voor veel indirecte werkgelegenheid. De rol van de VOC als werkgever werd in de achttiende eeuw groter dan daarvoor. De scheepsbouw in de Zaanstreek bleef veel werkgelegenheid bieden. Na het midden van de eeuw namen de activiteiten af. De nijverheid in de Republiek in de achttiende eeuw kenmerkte zich door aanpassing aan nieuwe omstandigheden en een gefaseerde achteruitgang voor sommige bedrijfstakken. Een nieuw opkomende nijverheid was de omvangrijke jeneverstokerij rondom Schiedam, waarvan de intensieve varkenshouderij profiteerde. Papiermolens bleven ook in de achttiende eeuw functioneren en werkgelegenheid bieden. Papier was een exportproduct, maar ook de binnenlandse afzet bleef hoog door de vele boekdrukkerijen. In de eerste helft en opnieuw in het laatste deel van de achttiende eeuw bloeide ook de kapitaalintensieve suikerraffinage weer op in Amsterdam. De beschikbaarheid van water en turf en, in het westen, windkracht bleven gunstige factoren voor de nijverheid. De hoge kwaliteit van nijverheidsproducten beïnvloedde de mogelijkheden stand te houden tegen de mercantilistische druk. Sommige bedrijfstakken leden nauwelijks onder de achteruitgang, zoals de reeds genoemde papierindustrie en de steenbakkerijen die aan het werk konden blijven door de noodzaak voor scheepsballast.

3.2.3 De handel, visserij en scheepvaart

Een van de ontwikkelingen in de achttiende eeuw is de bloei van het bank- en effectenwezen in de westelijke delen van de Republiek. Op de Amsterdamse **kapitaalmarkt** vertoonde het geldbedrijf groei en schiep nieuwe werkgelegenheid. In de achttiende eeuw ontstonden meerdere bankiershuizen met internationale faam. Dankzij bestaande internationale contacten konden Nederlandse kooplieden hun activiteiten aanpassen door (deels) over te gaan op geld- en **commissiehandel**, verzekeringswezen, kredietverlening en vanaf 1750 ook wisselhandel en acceptbedrijf. Investerings- en leningen in buitenlandse ondernemingen en leningen aan Europese staten werden in de achttiende eeuw vanuit Amsterdam gedaan. Bijgevolg werden dividenden en renten uit het buitenland een belangrijke, maar door crises onregelmatige, inkomstenstroom voor beleggers uit de Republiek.

Binnen de Republiek werden gunstige en veilige beleggingsmogelijkheden geboden door het toenemend beroep dat door Staten-Generaal, gewestelijke Staten en steden op de geldmarkt werd gedaan. De rijke elite van de Republiek kreeg door zijn beleggingen belangen in de schulden van haar overheid. Daarnaast financierde zij ook de leningen van de VOC, de WIC en de leningen die nodig waren om de plantage-economie van Suriname op te zetten. Dit gebeurde deels via bemiddeling door bankiers- en commissionairshuizen. Al deze leningen binnen en buiten de Republiek, aan overheden en ondernemingen, werden voornamelijk op de Amsterdamse kapitaalmarkt geregeld. Velen in de

Republiek trokken op een of andere wijze daar profijt van; ook adellijke families, kleine beleggers en instellingen namen deel in de Hollandse kapitaalmarkt. Er was daarmee sprake van een brede maar ongelijke spreiding van renteniersinkomsten in de achttiende-eeuwse Republiek.

De koopvaardij bleef in de achttiende eeuw aan velen werk bieden. De internationale handelsvaart vanuit de Republiek bleef in omvang ongeveer gelijk, ondanks inzinkingen tijdens oorlogen. Relatief werd in de goederenhandel steeds meer terrein verloren, met name op de handel vanuit Engeland. De concurrentie van de havens in Londen en Hamburg, de gevolgen van Europees mercantilisme en oorlogen speelden daarbij een rol. Bovendien moesten steden steeds grotere bedragen uitgegeven om verzanding van havens en rivieren tegen te gaan. De binnenlandse handel had te kampen met een weliswaar betrouwbaar, maar relatief traag tempo van de trekvaart.

De positie van Amsterdam als handelscentrum werd in de achttiende eeuw sterker. Steeds meer Amsterdamse koopmanshuizen regelden commissiehandel en **voorbijlandvaart**. Deze handel in opdracht waarbij goederen rechtstreeks naar de afnemer werden gebracht, leidde tot daling van de feitelijke goederenoverslag in Amsterdam. Het volume van de handel in koloniale producten die door de VOC werden aangevoerd, nam daarentegen toe en het assortiment verbreedde zich.

De Verenigde Oostindische Compagnie werd in deze eeuw ook steeds actiever in de inter-Aziatische handel en vergrootte in de eerste helft van de achttiende eeuw zijn vloot. De omstandigheden in Azië en in Europa noopten de compagnie tot steeds grotere bestuurlijke en militaire uitgaven. Het groeiend handelsvolume leidde niet tot hogere nettowinsten van de VOC, die ook te maken kreeg met toenemende corruptie. De driehoekshandel op Afrika en Amerika met de Republiek was in handen van de WIC. De plantages en de handel in suiker en koffie vanuit de Surinaamse kolonie op Amsterdam werden gefinancierd door bankiershuizen in Amsterdam. Zij waren voornamelijk succesvol in de perioden dat Europa in oorlogen was verwickeld. Tot deze driehoekshandel behoorde ook de **slavenhandel** van Afrika op het West-Indisch gebied en de Spaanse koloniën. Vooral de Zeeuwen waren actief in dit bedrijf, ook nadat de WIC zijn monopolie verloor. Mede door Engelse en Franse concurrentie was de winstgevendheid van de handel op de West zeker niet hoog. In het laatste decennium van de achttiende eeuw ging de WIC ten onder.

De visserij nam in de achttiende eeuw fors in betekenis af. Al in het laatste kwart van de zeventiende eeuw was dat zo voor de haringvisserij. De concurrentie nam toe en de Europese smaak veranderde. De walvisvangst maakte in de achttiende eeuw een bloeiperiode door. De winstgevendheid was echter vrij onvoorspelbaar. Na het midden van de eeuw werden er feitelijk geen winsten meer behaald. Na 1770 raakte ook deze kapitaalintensieve visvangst op zijn retour.

3.2.4 De overige gewesten

De relatieve achteruitgang van de handel en nijverheid in Holland betekende niet dat er overal in de Republiek sprake was van achteruitgang. Het herstel van de landbouw zorgde zeker in de oostelijke gewesten na het midden van de achttiende eeuw voor bloei. In verschillende regio's was sprake van economische groei, zeker als zij een goede verbinding hadden met Holland. Friesland werd in de achttiende eeuw belangrijker in de handel op de Oostzee. In de streken rond Tilburg en in Twente was sprake van economische groei door de daarheen verplaatste textielnijverheid. Op de Veluwe en in de Zaanstreek de papierindustrie een belangrijke werkgever. Langs de rivieren bleven steen- en pannenbakkerijen functioneren.

3.3 De overheid

Naast externe leidden ook interne factoren ertoe dat voor de Republiek op de Gouden Eeuw een Zilveren Eeuw volgde. In de Republiek was het besef dat handel de basis was van de welvaart nooit afwezig. Stadsbesturen, Gewestelijke Staten en de Staten-Generaal gaven in hun besluitvorming blijk van deze opvatting. Maar veel van de besluitvorming was gericht op direct voordeel voor de eigen stad of gewest zonder rekening te houden met anderen. De gewesten hinderden elkaar door de onderlinge tolbarrières, de gebrekkige samenwerking inzake infrastructuur en de toename van indirecte belastingen. Tradities en complexe machtsverhoudingen maakten een samenhangend economisch beleid voor de gehele Republiek praktisch onbereikbaar. In de loop van de eeuw ontstond een publiek debat over deze problematiek.

Ondanks het veranderend economisch tij bleef het gewest Holland het welvarendste en dichtstbevolkte gebied van de Republiek. De stad Amsterdam bleef daarin het onbetwist centrum. De stad werd in de eerste helft van de achttiende eeuw het financiële centrum van Europa. Het rijke Holland was desondanks na de Spaanse Successie Oorlog decennia bezig om de hoge schulden tot een aanvaardbaar niveau terug te brengen. Verkoop van bezittingen bood nauwelijks soelaas en leek

vooral de elite te bevoordelen. Discussies over herziening van het belastingstelsel duurden eindeloos voort, waardoor voor sommige Hollandse steden en het platteland de economische omstandigheden verslechterden. Andere gewesten toonden geen bereidheid om de druk voor Holland te verlichten.

In toenemende mate werden de belastingen voor de generaliteit opgebracht door het gewest Holland en daarin de stad Amsterdam. Ook de boeren in het gewest werden zwaar belast, zeker gezien de dalende opbrengsten van de veehouderij. In bijzondere heffingen en belastingen werden ook vermogenden aangeslagen op bezit, erfenis of huispersoneel. De gemiddelde directe en indirecte belastingdruk in Holland per hoofd van de bevolking nam in de eeuw na 1671 met een factor 2,5 toe. Het systeem van de verpachting van de belastingen speelde daarin een rol. Voor de overheden betekende dat systeem een makkelijke manier om zich van vaste inkomsten uit belasting en accijnzen te verzekeren. De belastingpachters kregen de schuld van de oplopende belastingdruk. De hoge lasten voor de bevolking leidden in 1747 en 1748 tot de **Pachtersoproeren**. De volksbeweging steunde vooral op de middengroepen. In de eisen die de burgers stelden, bleek breed maatschappelijk ongenoegen. Er werden onder andere door de Hollandse **Doelisten** maatregelen verzocht tegen de zelfverrijking van regenten, de belastingpacht, en tegen immigranten, bovendien werd opgeroepen de eigen stedelijke nijverheden te beschermen. De opstandige burgers vestigden hun hoop op Willem IV die tijdens de onrust ook in Holland tot erfstadhouder werd benoemd. Er volgden ondanks de opheffing van het systeem van de belastingpacht echter geen structurele en blijvende veranderingen die de economische problemen voor de bevolking verlichtten. Ook stadsbesturen probeerden de economische neergang te stuiten, ondermeer met beschermende maatregelen en subsidies voor ondernemers. Deze maatregelen waren echter op beperkte doelen gericht: samenwerking van steden of gewesten bleef uit.

3.4 De internationale situatie

Na het rampjaar 1672 bleef de verhouding met Frankrijk gespannen. De nieuwe stadhouder Willem III wilde een coalitiepolitiek tegen Frankrijk voeren, de handelsrelaties van Hollandse steden zouden daaronder echter kunnen lijden. De regenten wilden de handel niet in gevaar brengen. De intrekking van het Edict van Nantes in 1685 en nieuwe Franse importheffingen zorgden voor meer steun aan de koers van de stadhouder. Toen deze in 1688 koning van Engeland werd, liet hij tot teleurstelling van de kooplieden de Acte van Navigatie bestaan. Frankrijk en Engeland werden steeds sterkere staten, ondermeer door het overnemen van vormen van belastingheffing zoals de Republiek ze kende. De mercantilistische maatregelen die staten namen en de oorlogen waarin de Republiek betrokken raakte, schaadden de werkgelegenheid en de handel van de Republiek. Deze schade werd versterkt door het hoge loonpeil in de Republiek en het uitblijven van verdere productiviteitsgroei.

Nadat in 1713 bij het einde van de Spaanse Successie Oorlog de rol van de Republiek als grote mogendheid uitgespeeld bleek, raakten de Staten-Generaal overtuigd van de voordelen van een neutrale politiek koers onder handhaving van het maritiem verbond met Engeland. Zo hoopten regenten de handel en nijverheid zoveel mogelijk te beschermen.

De internationale spanningen en oorlogen in de achttiende eeuw vergrootten de tegenstellingen tussen de land- en zeegebieden. De laatste wilden investeren in de oorlogsvloot. De landgebieden voelden daarentegen stevast meer voor de opbouw van een leger. Het particularisme en de trage besluitvormingsprocessen in de Republiek zorgden ervoor dat dit probleem van tegengestelde belangen, ondanks het grote gewicht van Holland in de financiering, niet goed kon worden opgelost. Ook de benoeming van prins Willem IV tot stadhouder bood in deze kwestie geen doorbraak. De gevolgen daarvan waren kwalijker dan in de eeuw daarvoor.

Doordat de Republiek daarna lange tijd buiten oorlogen wist te blijven, was niet direct merkbaar dat de Republiek zijn leger en vloot verwaarloosde. De neutraliteit in het midden van de eeuw en de rijkdom van de Republiek vergemakkelijkte na 1750 het herstel van de handel. De nijverheid kreeg echter steeds meer te lijden van beperkingen die het buitenland oplegde.

Discussies over de buitenlandse politiek, die in wezen steeds draaiden om de vraag of er in het belang van de handel pro-Frans of pro-Engels moest worden opgetreden, leidden in het midden van de eeuw tot een pamflettenoorlog. Handelspolitieke overwegingen speelden ook een rol in de standpuntbepalingen van de patriotten. Duidelijk werd dat de zeehandel van de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw alleen kon voortbestaan als Engeland dat toestond. In 1780 leidde de betrokkenheid bij de Amerikaanse vrijheidsoorlog tot de Vierde Engelse Oorlog.

3.5 De sociale verhoudingen

3.5.1 de sociale gelaagdheid

Het bestuur van de steden werd in de achttiende eeuw was in handen van de regentenoligarchie. Regentenfamilies trokken zich terug uit de actieve handel en beperkten zich tot bestuur en vermogensbeheer. Het vergeven van ambten volgens toerbeurt of **contract van correspondentie** werd onderdeel van het beheer van hun privé-vermogens. In de loop van de achttiende eeuw werd de regentenklassen een hechte **oligarchie**. De buitens en het grondbezit van de regenten leken symbolisch voor de toenemende aristocratisering van deze bestuursfamilies. De families die hun vermogen hadden opgebouwd in de zeventiende eeuw, bleven vooral als financiers betrokken bij de handel en nijverheid. Zij belegden hun geld in aandelen VOC, obligaties van steden en Staten. De financiering van buitenlandse ondernemingen en leningen van vorsten, gaf hen invloed in de politiek. Buitenlandse leningen leverden tegen het einde van de eeuw een toenemende geldstroom naar de Republiek op. De opkomst van de geldhandel in de achttiende eeuw leek gelijk op te gaan met de afsluiting van de elite voor nieuwe instroom.

In de landgewesten van de Republiek bleven de in aantal afnemende adellijke geslachten aanzien behouden. De agrarische crisis bracht voor de grondbezittende adel financiële problemen. De rijkste geslachten onder hen hadden naast de pachtinkomsten uit grondbezit en de emolumenten uit functies in dienst van het gewest of generaliteit of leger ook omvangrijke beleggingen waardoor zij hun vermogens beter op peil konden houden.

Gedurende de hele achttiende eeuw bleef er in de Republiek ook een omvangrijke kleine burgerij van handwerkslieden en winkeliers bestaan, die echter moeite had haar positie te handhaven. De dalende nijverheidsactiviteit in de steden van de Republiek en de toenemende druk van accijnzen in de Republiek was vooral voor de kleine burgers en arbeiders in de steden en op het platteland bezwaarlijk. Dit bleek duidelijk tijdens het pachtersoproer. De armste klasse kwam door de achteruitgang van de nijverheid vaker in problemen dan in de zeventiende eeuw. Lang niet altijd was men verzekerd van dagelijkse arbeid en dus van inkomsten.

Tijdgenoten schilderden een beeld van stagnatie in de pamfletliteratuur van de tweede helft van de achttiende eeuw. Er was aandacht voor de leegloop van de steden, de dalende bedrijvigheid in traditionele nijverheid, het groeiend aantal renteniers en bedeeden. Niet alle renteniers behoorden overigens tot de maatschappelijke bovenlaag. In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide de **verpaupering**. Toch bleef ook in de achttiende eeuw stedelijke zorg voor de 'eigen' armen bestaan. In de door leden van de elite geleide stedelijke en kerkelijke liefdadigheidsinstellingen werden behoeftige weduwen, wezen, ouderen en gebrekkigen opgevangen. Patriotten wezen erop dat armen door deze liefdadigheid niet meer zouden willen werken. Zij wilden door middel van onderwijs en werkinstellingen het armoedeprobleem oplossen.

De alfabetiseringsgraad van mannen en vrouwen veranderde in de achttiende eeuw te nadele van de vrouwen. Ook op het vlak van de lonen schijnt de positie van vrouwen in de achttiende eeuw verslechterd te zijn. De positie van vrouwen veranderde ook doordat andere opvattingen over huwelijk en gezin in de loop van de achttiende eeuw aan kracht wonnen. In de burgerij werd meer nadruk gelegd op hun rol als moeder. Vrouwen konden nog steeds een publieke functie vervullen als regentes voor armen- of weeshuizen, maar traden verder minder op de voorgrond in het economisch leven. Vrouwen uit de midden- en volksklassen bleven betrokken bij het verwerven van het gezinsloon. Alleenstaande vrouwen en meisjes konden soms een inkomen verwerven in werkinrichtingen, vaak met het produceren van textiel.

In de stad Amsterdam was in de achttiende eeuw sprake van een vrouwenoverschot. Een deel van deze vrouwen bleef hun hele leven ongehuwd. Sommigen konden over een bescheiden renteniersinkomen beschikken. Degenen die huwden, deden dat op steeds hogere leeftijd. In de eeuw na 1675 steeg de huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen met ruim vier jaar tot bijna dertig jaar bij het eerste huwelijk. Het gemiddeld kindertal per huishouden daalde.

3.5.2 Verhoudingen binnen het bedrijf

In de moeilijker economische omstandigheden probeerden alle sociale groepen de gevolgen voor zichzelf te beperken. De tendens tot zelfbescherming zorgde er ook voor dat voor de kleine burger een en ander veranderde. De Doelistenbeweging die in het midden van de eeuw korte tijd een rol speelde, wilde ondermeer bereiken dat door stedelijke regelgeving de positie van de kleine burger beschermd werd. In allerlei gilden werden maatregelen genomen waardoor werknemers langer leerling of gezel moesten blijven. Het verwerven van meesterschap voor een gezel werd steeds moeilijker, ook de gezellen sloten de rijen.

Door de verplaatsing van nijverheidsbedrijven uit de dure (Hollandse) steden naar het omringende of verder weg gelegen platteland toonden ondernemers zich moderne kapitalisten. In de nieuwe bedrijfstakken kwamen ondernemers of fabrikteurs tot welstand.

3.5.3 Immigratie en demografie

De laatste immigratiestroom die een economische stimulans bracht, de komst van Franse Hugenoten na 1685, betekende een impuls voor de lakenindustrie in Holland. De immigratie van buiten de Republiek naar de zeegewesten nam in de achttiende eeuw af. Binnen de Republiek was er wel sprake van migratie.

Het verlies van de economische voorsprong in Europa tijdens de achttiende eeuw ging gepaard met een stijging van de huwelijksleeftijd en het vrijwel tot stilstand komen van de bevolkingsgroei. In de loop van de eeuw daalde het inwonertal in de Hollandse steden en nam de verstedelijking van het gewest af. Er was wel sprake van (seizoens)migratie uit de oostelijke gewesten en uit gebieden in Duitsland naar Amsterdam. Vanuit die stad trokken mannen door naar de nieuwe wereld of gingen in dienst van de immer personeel vragende VOC. Vrouwen bleven in Holland, velen van hen zullen werk gevonden hebben in de huishoudens van de beter bemiddelden. In het oosten groeide in de tweede helft van de achttiende eeuw de bevolking licht.

Hoofdstuk 4 Afsluiting: periode 1780-1806

4.1. Van relatieve achteruitgang naar absolute stagnatie

De periode na 1780 legde de zwakten van de Republiek duidelijk bloot. Al vanaf het begin van de achttiende eeuw ontbrak het de Republiek aan financiële middelen om haar positie als grote mogendheid te behouden. De Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), de Pruisische inval in 1787 en de Franse inval in 1794-1795 die de ondergang van de Republiek inluidde, spraken boekdelen. De oorlog tegen Engeland maakte pijnlijk duidelijk hoe afhankelijk de Republiek in achttiende eeuw geworden was van de grootmachten. De Patriottenbeweging wilde een halt toeroepen aan de politieke en economische impasse waarin de Republiek terechtgekomen was. Stadhouder Willem V en een deel van de regenten wilden echter geen politieke of economische hervormingen.

De achttiende-eeuwse Republiek was verhoudingsgewijs buitengewoon rijk. In absolute zin bleef de omvang van de internationale dienstensector zoals scheepvaart en internationale handel gelijk aan de Gouden Eeuw. In de achttiende-eeuwse economie waren nieuwe wegen ingeslagen en in sommige sectoren was er bescheiden groei. De groei van het Duitse achterland en de Europese bevolkingsgroei na 1750 werkten in het voordeel van de Republiek. Het aandeel van de landbouw in de economie van de Republiek steeg en de productiviteit in deze sector bleef onverminderd hoog. Niettemin bracht de enorme rijkdom van de Republiek geen uitweg uit de achttiende-eeuwse stagnatie. De hele achttiende eeuw verloor de Republiek aan internationale concurrentiekracht en marktaandeel. De achteruitgang was relatief en kan voor een deel maar zeker niet alleen verklaard worden door te verwijzen naar de groei van de concurrenten. Wat ook een rol speelt is dat, geconfronteerd met economische teruggang de achttiende-eeuwse regenten ervoor kozen hun geld te beleggen in leningen van binnen- en buitenlandse overheden. Kapitaal werd niet meer geïnvesteerd in actieve economische sectoren. De beleggingen leverden de regenten wel heel veel geld op. Volgens de patriotten waren de regenten in vergelijking met hun zeventiende-eeuwse voorgangers lethargisch, weinig innovatief en decadent. Binnen de nieuwe economische verhoudingen handelden zij echter zeer rationeel. Tijdgenoten typeerden de gehele achttiende eeuw als een periode van verval en achteruitgang, van crisis en malaise. Pas na 1780 was er inderdaad sprake van absolute achteruitgang van handel en nijverheid.

Wat in de Gouden Eeuw dynamiek en groei tot stand bracht, bleek een eeuw later meer dan remmend te werken. In het zeventiende-eeuwse staatsbestel voerden het particularisme van steden en gewesten de boventoon, maar dit stond economische groei niet in de weg. In de achttiende eeuw was het politieke- en economische bestel van de Republiek eerder een handicap om tegenwicht te bieden aan de problemen. De verregaande belangenverstrengeling van gevestigde instituties als stedelijke vroedschappen, waterschappen, schutterijen, gilden en zelfstandige handelsmaatschappijen was verworpen tot een sterk corporatief systeem dat leidde tot verstarring. Landen als Engeland en Frankrijk maakten een ontwikkeling door naar een sterke centraal geleide staat. De dynamiek van de Hollandse handel in de Gouden Eeuw werd aangetast door het achttiende-eeuwse mercantilisme. Het belastingstelsel bleek de gevangene van de enorme overheidsschuld die deels gefinancierd werd door

de regenten. De winstgevendheid van de handel en de nijverheid nam sterk af. De nijverheidsteden werden in de achttiende eeuw zwaar getroffen, terwijl ze in de zeventiende eeuw kernen van economische bloei vormden. De steden in Holland en Zeeland liepen leeg, soms liep hun inwonertal met meer dan een derde terug. De vaste lasten van de verstedelijking en de landbouw waren Holland en Zeeland teveel geworden. De bevolking nam af en er was sprake van de-urbanisatie. Amsterdam verloor de stapelmarkt voor koloniale waren en de kapitaalhandel.

Hoofdstuk 5 Het historisch debat over de dynamiek van de economie in de 17^e en 18^e eeuw.

Dit hoofdstuk vormt geen onderdeel van de te toetsen stof. Het is bedoeld als handreiking aan docenten (vooral op het vwo) om het in hun lessen te bespreken.

De analyse van het verleden wordt altijd gekleurd door de standplaats van degene die analyseert. Het beeld van economische dynamiek in de zeventiende en stagnatie in de achttiende eeuw is al ontstaan in de achttiende eeuw. Patriotten zagen toen in retrospectief dat de Republiek niet meer de toon aangaf in Europa. Zij constateerden dat de elite in de Republiek niet meer zelf bij de handel betrokken was en beschouwden het regentenpatriciaat als verslapt. Dit beeld kreeg navolging in de negentiende eeuw.

Een deel van de historici verklaarde toen de bloei van de Republiek vooral door te wijzen op de gunstige ligging in Europa en de gevolgen van de scheiding van de Nederlanden en de val van Antwerpen. Volgens hen was de strijd tegen Spanje een strijd om de godsdienst. De geuzen waren helden die onder leiding van Willem van Oranje de Republiek vestigden. In deze wat protestants-nationalistische geschiedschrijving was het tevens verklaarbaar dat degenen die deze strijd voerden ook de wereldzeeën bevoeren en welvaart in de Republiek brachten.

Andere historici wezen erop dat de strijd tegen Spanje niet alleen om de godsdienst, maar ook om behoud van de vrijheden van steden en gewesten werd gevoerd. De discussies over de verklaringen voor het succes van de Republiek in de Gouden Eeuw strekten zich nu ook uit tot de rol van de regenten en de stadhouders.

De negentiende-eeuwse historici gaven minder aandacht aan de achttiende eeuw. Zij sloten zich veelal aan bij de patriotse visie op de achteruitgang van de Republiek en benadrukten dat de kooplieden zich minder inspanden voor fysieke handel en nijverheid. Beschreven werd al dat de rijke bovenlaag aristocratiseerde en zich meer richtte op bankzaken en aldus het voortouw door Engeland lieten overnemen.

In de 20^e eeuw werd het perspectief nog meer verbreed. Al voor de Tweede Wereldoorlog werd meer empirisch kwantitatief onderzoek gedaan om een duidelijker beeld van de ontwikkelingen in de Republiek te krijgen. Een marxistisch getinte visie legde de nadruk op de politieke en economische macht die de sociale klasse van de stedelijke burgerij dankzij de Opstand tegen Spanje naar zich toe kon trekken. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd het onderzoek van kwantitatieve gegevens over sociaal economische ontwikkelingen in de Republiek voortgezet. Er kon langzamerhand een genuanceerd beeld geschetst worden van de positie van Amsterdam, Holland en andere steden en gewesten. Ook ontstaat dan aandacht voor de opkomst van andere landen als een verklaring voor de verzwakking van de Republiek in de achttiende eeuw. Gesignaleerd werd dat risicomijdend gedrag, dat traditioneel de regenten en kooplieden van de achttiende eeuw werd verweten, ook een belangrijk kenmerk was van het koopliedengedrag in de zeventiende eeuw. Het vermeende zedenbederf van de achttiende eeuw werd genuanceerd en er werd opgemerkt dat niet alle takken van economie in gelijke mate achteruitgingen.

Men kreeg oog voor de interne dynamiek in Holland die zich over een lange periode had ontwikkeld en schonk aandacht aan de betekenis van de massificatie van het goederenvervoer. Vanuit de Annales School keek men naar de seculaire toename van de Europese bevolking in de lange zestiende eeuw en de daaruit voortvloeiende vraag naar voedsel en grondstoffen voor de nijverheid. De Hollandse kooplieden konden hierop beter dan wie inspelen door de ligging van Holland en hun ervaring met het vervoer van bulkgoederen.

In recenter onderzoek werd steeds meer aandacht geschonken aan structurele oorzaken die bijdroegen aan de interne groeikracht van de Hollandse economie. Factoren die verschillende historici van belang achtten, waren de ontwikkelde klassensamenleving; de gespecialiseerde agrarische marktsector; de technologisch geavanceerde en energie-intensieve nijverheid; de hoge urbanisatiegraad. In de wat marxistischere visie wordt benadrukt dat de Hollandse koopman-

ondernemer kon profiteren van de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen, de verborgen werkloosheid op het platteland en (later) van het permanent aantrekken van immigranten. Ook werd gewezen op de betekenis van de financiële dienstverlening en informatievoorziening in Holland en vooral Amsterdam. Naast het belang van de handel in bulkgoederen, kwam er aandacht voor de opkomst van de zogeheten rich trades: de handel in hoogwaardige handelsgoederen.

Relevant is ook dat na de Tweede Wereldoorlog het negatieve beeld van de achttiende eeuw werd genuanceerd. Cijfermatig onderzoek maakte duidelijk dat niet alle sectoren van de economie achteruit gingen en dat er naast de opkomende geldhandel ook koopvaardij en nijverheid bijdroegen aan de economie. Eveneens werd toen beargumenteerd dat de beleggingen buiten de Republiek een rationeel antwoord waren op het kapitaaloverschot dat in de Republiek die onmachtig was haar staatsbestel en financiën te herordenen, bestond.

De Wageningse School maakte gebruik van kwantitatief onderzoek om dynamiek en stagnatie in de Republiek te verklaren. Mede onder invloed van die school gingen historici demografische ontwikkelingen onderzoeken en de nadruk leggen op factoren als de moderniteit van de Hollandse samenleving, de hoge agrarische productiviteit, de efficiënt werkende markt, de ondernemingslust en de rol van de overheid.

De aandacht richtte zich niet meer alleen op structuren in de economische geschiedenis, maar ook op de veranderingen in de ontwikkelingen. De invloed van de politieke situatie op de economische realiteit werd meer in de studie betrokken.

Ten slotte was de rol van de staat een belangrijk thema in het historische debat. Was de staat zwak, versnipperd, 'middeleeuws' en niet-mercantilistisch of was er sprake van een sterke overheid, die waar nodig wel degelijk aanwezig was en intervenieerde? Werd de staat gedragen door veel burgers of stonden de burgers tegenover de overheid zoals in veel absolutistische landen het geval was?

Bijlage A. Raster relevante gebeurtenissen en ontwikkelingen in de periode 1500-1795

Jaar / periode	Gebeurtenis / ontwikkeling
13 ^e eeuw	Ontstaan van waterschappen in het noordwesten van de Nederlanden
14 ^e eeuw	Hanze is een belangrijk handelsverbond, bloeiperiode voor de IJsselsteden
14 ^e eeuw	Bloeiperiode van Brugge als handelscentrum in de Nederlanden
15 ^e eeuw	Overgang naar een marktgerichte economie in Holland Nederlanden komen geleidelijk in handen van het Bourgondisch / Habsburgse huis
16 ^e eeuw	Begin van de Europese expansie door Portugezen en Spanjaarden Handelscentrum in de Nederlanden verschuift naar Antwerpen
1555	Filips II wordt Heer der Nederlanden. Hij voert een politiek van centralisatie, uniformering van de belastingen en godsdiensteenheid .
1568-1648	Tachtigjarige Oorlog; de Nederlanden verzetten zich tegen de koers van Filips II
1579	Unie van Utrecht wordt <i>de facto</i> het begin van de zelfstandigheid van de Noordelijke Nederlanden
1585	Na de Spaanse herovering van Antwerpen wordt de havenstad afgesloten van de zee. De stapelmarkt verplaatst zich naar Amsterdam.
1588	Na het vertrek van landvoogd Leicester neemt de Staten-Generaal de leiding in De Republiek der Zeven verenigde Nederlanden
1595	Noordelijke Nederlanders bereiken zelfstandig de kust van Indië
1595	In Holland wordt het fluitschip ontworpen en ingezet als handelsvaartuig.
1602	De Hollandse en Zeeuwse Compagnieën van Verre worden samengevoegd tot de Verenigde Oost-Indische Compagnie
17 ^e eeuw (1 ^e helft)	Urbanisatiegraad in Holland stijgt tot boven de 50% Particuliere droogleggingen in Holland en Zeeland zorgen voor landaanwinning
1609	Hugo de Groot publiceert de theorie van de 'Vrije Zee'
1621	Oprichting van de West-Indische Compagnie, die zich o.a. met slavenhandel bezighoudt
1648	Vrede van Münster. De Republiek der Verenigde Nederlanden wordt formeel erkend
1650-1672	Eerste Stadhoudersloos Tijdperk
1651	Engeland vaardigt de eerste Acts of Navigation uit
1652-1654	Eerste Engelse Oorlog
1655-1660	Noordse Oorlog om de zeggenschap in de Sont
1664-1667	Tweede Engelse Oorlog, eindigend met de tocht naar Chatham
1672	Rampjaar, de Republiek in oorlog met Frankrijk, Engeland en het bisdom Münster
1685	Intrekking van het Edict van Nantes leidt tot een toestroom van Franse Hugenoten die o.a. een impuls geven aan de Hollandse textielindustrie
1688-1697	Stadhouder Willem III wordt koning van Engeland en trekt de Republiek mee in de Negenjarige Oorlog
1691	De Staten-Generaal verlengen het octrooi van de WIC niet
1702-1747	Tweede Stadhoudersloos tijdperk
1703-1713	Republiek is betrokken in de Spaanse Successie Oorlog
1714-1720	Eerste grote uitbraak van de veepest in Holland
1730-1750	De paalworm maakt in de gehele Republiek vervanging van de houten waterkeringen noodzakelijk
1744-1758	Tweede uitbraak van de veepest
1747-1748	In steden van de Republiek breekt het pachtersoproer uit
1756-1763	De Republiek is als geldschieter betrokken in de Zevenjarige Oorlog
1763	Beurscrisis in Amsterdam
1769-1784	Derde uitbraak van de veepest
1780-1798	Patriottentijd
1780-1784	Vierde Engelse Oorlog, waardoor handel stil komt te liggen
1792	Naasting van de WIC
1795	Inval van de Franse revolutionaire legers, uitroeping van de Bataafse Republiek

Bijlage B. Vetgedrukte begrippen op een rij

Begrip	Paragraaf
Europese expansie Habsburgse Rijk Hanze Reformatie Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden Staten-Generaal Tachtigjarige oorlog	1.1
Accijnzen Gecommercialiseerde landbouw Gilden Handelsgewassen Handelskapitalisme Kooplieden-regenten Malthus Moedernegotie Stapelmarkt Textielnijverheid Trafieken Urbanisatie Waterschappen	1.2
Generaliteitslanden Raadpensionaris Stadhouder Statenbond	2.1
Bestand Beurs Driehoekshandel Gouden Eeuw Kaapvaart Sonttol VOC WIC Wisselbank	2.2
Engelse Oorlogen Mercantilisme Vrede van Münster	2.4
Gegoede burgerij Kleine burgerij Manufacturen Regenten Volksklasse	2.5
Patriotten Verlichting	3.1
Commissiehandel Vorbijlandvaart Kapitaalmarkt Slavenhandel	3.2
Doelisten Pachtersoproer	3.3
Contracten van Correspondentie Oligarchie Verpaupering	3.5
De-urbanisatie	4.1

Bijlage C. Literatuur

- Cloet, M e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dln 6-9. Uitgeverij Fibula-van Dishoeck, Haarlem 1979-1980
- Davids, K. en Lucassen, J (eds), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* Amsterdam, 2005
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein Vermogen, het kopergeld in de gouden eeuw.* Uitgeverij Ooievaar, Amsterdam 2002
- Gelderblom, O. en Zanden, J.L. van der, *Vroegmodern ondernemerschap* in: *Neha-bulletin voor de economische geschiedenis 11 (1997) no 2, 3-15.*
- Hoven, Roozenbeek en Vries, *Het Hollandse Wonder, Handel en politiek in de zeventiende eeuw, in: Leidschrift jaargang 9 , nr 1 , Leiden 1992*
- Israel, J.I., *De Republiek 1477-1806, Uitgeverij Van Wijnen, Franeker 1991*
- Klein, P.W., *Nederland als centrum van de wereldhandel 1585-1740, Uitgeverij Van Wijnen, Franeker 1991*
- Klein, P.W., *De Nederlandse handelspolitiek in de tijd van het mercantilisme: een nieuwe kijk op een oude kwestie? In: Tijdschrift voor Geschiedenis 102 (1989) 189-212.*
- Lesger, C., *Handel in Amsterdam ten tijde van de opstand, kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1530- ca.1630.* Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001
- Moor, T de en Zanden, J.L. van, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa.* Uitgeverij boom, Amsterdam 2006
- Prak, M., *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek.* Uitgeverij Sun, Nijmegen, Amsterdam 2002
- Schama, S., *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw.* Uitgeverij Contact, Amsterdam 1988
- Vries, B.M.A (red), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. Demografie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000* Uitgeverij Martinus Nijhoff, Groningen 2000³
- Vries, P., *Hoe Malthus, uiteindelijk, ongelijk kreeg. De Industriële Revolutie in Engeland als het doorbreken van het Malthusiaans plafond in: Leidschrift jaargang 18, nr 2 Leiden 2003*
- Woude, A.M. van der en Vries, J. de, *Nederland 1500-1815 De eerste ronde van moderne economische groei.* Uitgeverij Balans, Amsterdam 2005
- Zanden, J.L. van en Riel, A. van, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economisch ontwikkeling.* Uitgeverij Balans, z.p. 2000
- Zanden, J.L van *Economische groei in Holland tussen 1500 en 1800 in Neha-bulletin 15 (2001) Nr. 2 65-76*
- Zanden, J.L. van *Werd de Gouden Eeuw uit turf geboren? In: Tijdschrift voor geschiedenis, jaargang 110-4, 1997*
- Zanden, J.L. van *Arbeid tijdens het handelkapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850.* Uitgeverij Octavo, Bergen (NH) 1991

Bijlage 1. Examenprogramma geschiedenis vwo en havo m.i.v. schooljaar 2007-2008

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Historisch besef
- Domein B Oriëntatiekennis
- Domein C Thema's
- Domein D Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie
- Domein E Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de Domeinen A en B.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op Domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Tijdelijke afwijking (dus voor het havo geldig in 2009)

Tot een nader te bepalen datum heeft het centraal examen betrekking op de Domeinen A en C. De CEVO stelt daartoe twee thema's vast en maakt de daarbij behorende specificatie bekend. Tot de bedoelde datum omvat het schoolexamen:

- de Domeinen A, B, C (alleen vwo, drie thema's voor profiel cultuur en maatschappij, twee -of, ter keuze van het bevoegd gezag: drie- voor profiel economie en maatschappij; de thema's zijn andere dan die van het centraal examen), D en E;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: de thema's waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Wat in onderstaande tekst gecursiveerd is, geldt alleen voor het examenprogramma vwo.

Domein A: Historisch besef

1. De kandidaat kan:

- gebeurtenissen uit zijn eigen leven alsmede verschijnselen, gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis met behulp van een tijdlijn of een andere vorm van chronologische schematisering ordenen en daarbij de volgende aanduidingen van tijd en tijdsindeling gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken, perioden en jaartellingen;
- met gebruik van voorbeelden uit de perioden- en tijdvakkenindeling van eindterm 2, de westers-christelijke jaartelling en een ander voorbeeld van een jaartelling of periodisering/*meerdere andere voorbeelden van jaartellingen of periodisering* uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn en *(mede) afhangen van de standplaats die men inneemt en/of de vraag die men wil beantwoorden.*

2. De kandidaat kan de volgende tijdvakken met bijbehorende tijdsgrenzen in chronologische volgorde noemen en als referentiekader gebruiken:
  - tijdvak 1: van jagers en boeren (- 3000 voor Christus) / Prehistorie;
  - tijdvak 2: tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Christus-500 na Christus) / Oudheid;
  - tijdvak 3: tijd van monniken en ridders (500-1000) / vroege Middeleeuwen;
  - tijdvak 4: tijd van steden en staten (1000-1500) / hoge en late Middeleeuwen;
  - tijdvak 5: tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) / Renaissancetijd / 16^e eeuw;
  - tijdvak 6: tijd van regenten en vorsten (1600-1700) / Gouden Eeuw / 17^e eeuw;
  - tijdvak 7: tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) / eeuw van de Verlichting/ 18^e eeuw;
  - tijdvak 8: tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) / industrialisatietijd / 19^e eeuw;
  - tijdvak 9: tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20^e eeuw;
  - tijdvak 10: tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20^e eeuw.

3. De kandidaat kan:
  - de tijdvakken van eindterm 2 plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd;
  - *uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn.*

4. De kandidaat kan:
  - in historische processen de samenhang tussen veranderingen en continuïteit beschrijven;
  - de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven;
  - *verschillende soorten historische verandering onderscheiden;*
  - *door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).*

5. De kandidaat kan:
  - een vraag en een daarop aansluitende hypothese formuleren;
  - voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.

6. De kandidaat kan:
  - in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;
  - onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken.

7. De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:
  - het onderscheid tussen feiten en meningen;
  - tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;
  - de rol van waardepatronen in heden en verleden;
  - het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.

Domein B: Oriëntatiekennis

8. De kandidaat kan voor elk van de tien tijdvakken die genoemd zijn in eindterm 2:
  - de kenmerkende aspecten voor ieder tijdvak noemen;
  - bij elk kenmerkend aspect van een tijdvak een passend voorbeeld geven van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken;
  - uitleggen hoe kennis van het betreffende tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt;
  - *uitleggen dat de betekenis die aan tijdvakken wordt toegekend mede afhangt van de tijd, plaats en omstandigheden waarin mensen zich met het verleden bezighouden.*

Voor tijdvak 1 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de levenswijze van jagers-verzamelaars;
- het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen;
- het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.

Voor tijdvak 2 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat;
- de klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur;
- de groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde;
- de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa;
- de ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten.

Voor tijdvak 3 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de verspreiding van het christendom in geheel Europa;
- het ontstaan en de verspreiding van de islam;
- de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid;
- het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur.

Voor tijdvak 4 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving;
- de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden;
- het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben;
- de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten;
- het begin van staatsvorming en centralisatie.

Voor tijdvak 5 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- het begin van de Europese overzeese expansie;
- het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling;
- de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid;
- de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had;
- het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.

Voor tijdvak 6 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- het streven van vorsten naar absolute macht;
- de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek;
- wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
- de wetenschappelijke revolutie.

Voor tijdvak 7 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen;
- voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme);
- uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden transatlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme;
- de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

Voor tijdvak 8 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving;
- discussies over de 'sociale kwestie';
- de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie;
- de opkomst van emancipatiebewegingen;
- voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces;
- de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

Voor tijdvak 9 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie;
- het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme;
- de crisis van het wereldkapitalisme;
- het voeren van twee wereldoorlogen;
- racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden;
- de Duitse bezetting van Nederland;
- verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering;
- vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme.

Voor tijdvak 10 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog;
- de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld;
- de eenwording van Europa;
- de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen;
- de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.

Domein C: Thema's

9. De kandidaat kan:

- aan de hand van twee / vijf (voor profiel cultuur en maatschappij) / vier (voor profiel economie en maatschappij) nader omschreven concrete thema's met gebruikmaking van de eindtermen uit Domein A een beargumenteerd antwoord geven op inhoudelijke vragen over het betreffende thema;
- op grond van situaties in de verschillende tijdvakken ontwikkelingen op langere termijn beschrijven.

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

10. De kandidaat kan:

- verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken;
- *belangrijke denkers noemen en hun opvattingen over de relatie tussen staat en onderdanen;*
- uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren;
- uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795;
- de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep

Bijlage 2. Examenprogramma geschiedenis vwo (oude programma)

1 Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Vaardigheden en benaderingswijzen;

Domein B Levensonderhoud;

Domein C Primaire samenlevingsverbanden;

Domein D Staat, natie en politiek;

Domein E Oorlog en vrede;

Domein F Ontmoetingen tussen culturen;

Domein G Zingeving en cultuur.

Van de Domeinen B tot en met G worden twee subdomeinen in het centraal examen geëxamineerd, de overige subdomeinen en domeinen worden in het schoolexamen geëxamineerd.

1.1 HET CENTRAAL EXAMEN

Het centraal examen heeft betrekking op twee nader afgebakende thema's behorend bij twee subdomeinen uit de Domeinen B tot en met G in combinatie met de vaardigheden en benaderingswijzen uit Domein A met uitzondering van die onderdelen die zich naar hun aard niet lenen voor centrale examinering, waaronder vaardigheden die uitdrukkelijk een computer als werkstation vereisen. Welke nader afgebakende thema's uit de Domeinen B tot en met G in het centraal examen worden geëxamineerd, wordt door of in opdracht van de minister bekend gemaakt.

Het centraal examen wordt afgenomen in een zitting van 3 uur.

1.2 HET SCHOOLEXAMEN

Het schoolexamen heeft betrekking op telkens een nader afgebakend thema behorend tot elk van de subdomeinen en Domeinen B tot en met G., met ingang van het centraal examen van 2004 ook als deze in het centraal examen geëxamineerd worden, in combinatie met de vaardigheden en benaderingswijzen uit Domein A.

De school kan er voor kiezen om drie subdomeinen aan te wijzen waaruit in het schoolexamen niet een nader afgebakend thema aan de orde komt. Deze onderdelen moeten dan worden vervangen door een overzicht van de geschiedenis van een door de school bepaalde tijdsperiode. (**vwo**: niet uit de twintigste eeuw, voor zolang geschiedenis tevens deel uitmaakt van het gemeenschappelijke deel). Het schoolexamen bestaat uit een examendossier met de volgende onderdelen:

A TOETSEN MET GESLOTEN EN/ OF OPEN VRAGEN

Het beantwoorden van vragen over één of meer historische vraagstukken van beperkte omvang.

Het werk wordt beoordeeld aan de hand van een correctievoorschrift waarin mogelijke antwoorden en een puntenverdeling opgenomen zijn.

B PRAKTISCHE OPDRACHTEN

Het totaal aantal praktische opdrachten is ten minste één.

b1 Het uitvoeren van beperkte onderzoeksopdrachten over een historische gebeurtenis, een historisch proces of vraagstuk.

De kandidaat voert één of meer van de volgende typen opdrachten uit:

- ~ het verkennen, analyseren van en het aangeven van mogelijke oplossingen van een historisch vraagstuk;
- ~ het verrichten van een literatuurstudie;
- ~ het uitvoeren van een opdracht waarbij informatie- en communicatietechnologie (ICT) functioneel moet worden gebruikt;
- ~ een andersoortige opdracht.

b2 Daarenboven het uitvoeren van een zelfstandig historisch onderzoek, overeenkomstig Domein A, subdomein onderzoeksvaardigheden.

- De presentatie van het verrichte werk vindt op één van de volgende wijzen plaats:
  - ~ een geschreven verslag (onderzoeksverslag, verhalend verslag, recensie, verslag van een enquête of weergave van een interview);
  - ~ een essay of artikel (uiteenzetting, beschouwing of betoog);
  - ~ een mondelinge voordracht (uiteenzetting, beschouwing of betoog, forumdiscussie);
  - ~ een reeks stellingen met onderbouwing;
  - ~ een posterpresentatie met toelichting;
  - ~ een presentatie met gebruik van media (audio, video, ICT).

De kandidaat dient in overleg met de examinerator ervoor zorg te dragen dat het totale pakket van praktische opdrachten voor de profielvakken tezamen gevarieerd samengesteld is, zowel wat het type opdrachten betreft als wat de presentatievormen betreft. De examinering van de algemene vaardigheden wordt over de verschillende vakken gespreid.

Ten minste één van de praktische opdrachten binnen het profiel dient te worden uitgevoerd als groepsopdracht in een groep van minimaal 3 deelnemers.

Voor de beoordeling van de praktische opdrachten wordt gebruik gemaakt van beoordelingscriteria die vooraf aan de kandidaat bekend gemaakt zijn. Bij praktische opdrachten wordt, voor zover relevant, het doorlopen proces door de kandidaat gedocumenteerd (onderwerpskeuze, vraagstelling, verrichte werkzaamheden, geraadpleegde hulpbronnen en dergelijke). Dit wordt in de beoordeling betrokken.

C PROFIELWERKSTUK

Het profielwerkstuk heeft een studielast van 80 uur. Het heeft betrekking op een of twee (deel) vakken, waarvan ten minste één vak een profielvak is.

Bij het profielwerkstuk wordt het doorlopen proces door de kandidaat gedocumenteerd (onderwerpskeuze, vraagstelling, verrichte werkzaamheden, geraadpleegde hulpbronnen en dergelijke). Dit wordt in de beoordeling betrokken. Voor de beoordeling van het profielwerkstuk wordt gebruik gemaakt van beoordelingscriteria die vooraf aan de kandidaat bekend gemaakt zijn.

De beoordeling vindt plaats door de examinatoren van de vakken die bij het profielwerkstuk zijn betrokken. Het profielwerkstuk moet voldoende afgerond zijn. Naast de waardering 'voldoende' kan ook de waardering 'goed' toegekend worden.

informatie en communicatie technologie (ICT)

De kandidaat kan bij de examinering gebruik maken van de volgende toepassingen van ICT:

- raadplegen van (hyper) teksten, gegevens, beeld en geluid in (multimediale) bestanden, gegevensbanken en informatiesystemen met behulp van een computer(netwerk);
- geautomatiseerde zoeksystemen in bibliotheek en mediatheek;
- telecommunicatie, zoals e- mail, discussie- en nieuwsgroepen;
- tekstverwerking;
- rekenmachine of grafische rekenmachine;
- wiskundige bewerkingen;
- spreadsheets, modellen en simulaties;
- verwerking en beheer van gegevens in gegevensbanken en informatiesystemen;
- maken van (multimediale) presentaties.

Het gebruik van ICT- toepassingen bij de toetsing is optioneel op die onderdelen waar de school (nog) niet beschikt over voldoende en adequate apparatuur en programmatuur.

weging

Onderdeel A bepaalt voor 60-80% het cijfer van het schoolexamen, onderdeel B voor 20-40%.

De waardering voor onderdeel C wordt afzonderlijk op de cijferlijst vermeld.

2 Examenstof

2.1 EINDTERMEN: VAARDIGHEDEN

DOMEIN A: VAARDIGHEDEN EN BENADERINGSWIJZEN

Subdomein: Informatievaardigheden

De kandidaat kan

- 1 verschillende typen vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren. Daarbij kan hij
  - onderscheid maken tussen:
    - ~ beschrijvende vragen;
    - ~ verklarende vragen;
    - ~ evaluatieve vragen; onderscheid maken tussen een vraagstelling en een hypothese.
- 2 aan de hand van gegeven of zelf geformuleerde vragen uit eenvoudig bronnenmateriaal bruikbare historische gegevens selecteren.
Daarbij kan hij
  - zijn informatiebehoefte vaststellen;
  - beschikbare bronnen inventariseren en de aard van verschillende soorten geschreven en ongeschreven bronnen van elkaar onderscheiden;
  - relevante bronnen en bronfragmenten selecteren;
  - uit bronnen bruikbare historische gegevens selecteren, daarbij rekeninghoudend met de betrouwbaarheid en representativiteit van het bronnenmateriaal;
  - gebruik maken van de mogelijkheden van ICT.
- 3 informatie aan de hand van gegeven of zelf geformuleerde vragen mede met behulp van ICT verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken.
Daarbij kan hij
  - ordening aanbrengen in historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen.
In dat verband kan hij
    - ~ historische gebeurtenissen, verschijnselen en processen ordenen volgens chronologische en maatschappij- historische indelingen;
    - ~ verschillende perioden en samenlevingen met elkaar vergelijken;
    - ~ het unieke en meer algemene in de geschiedenis onderscheiden;
    - ~ in historische processen aspecten van continuïteit en verandering herkennen;
    - ~ veranderingen onderscheiden naar de snelheid waarmee deze plaatsvinden, van schoksgewijze tot geleidelijke;
    - ~ beargumenteren dat het onderscheiden van perioden en doorslaggevende wendingen/ veranderingen interpretatief van aard is en (mede) afhangt van de standplaats en/ of de vraag die men wil beantwoorden.
  - verklaringen geven voor historische verschijnselen, processen en veranderingen.
In dat verband kan hij
    - ~ oorzaken of omstandigheden die al langer op de achtergrond spelen onderscheiden van directe oorzaken en aanleidingen;
    - ~ zich verplaatsen in opvattingen, waarden en belangen van mensen in het verleden en deze onderscheiden als meer of minder persoonlijk bepaalde beweegredenen voor hun denken en handelen;
    - ~ de rol van personen in het historisch proces herkennen;
    - ~ herkennen hoe oorzaken van verschillende aard in onderlinge samenhang historische processen beïnvloeden;
    - ~ onderscheid maken tussen oorzaken van meer en minder belang;
    - ~ direct optredende gevolgen onderscheiden van gevolgen op langere termijn;
    - ~ beargumenteren dat het aangeven van oorzaken, beweegredenen en gevolgen interpretatief van aard is en (mede) afhangt van de eigen standplaats en van de vraag die men wil beantwoorden.
  - zich een weloverwogen beeld vormen van historische gegevens.
In dat verband kan hij
    - ~ op basis van de analyse van één of meer bronnen vaststellen wanneer men iets als een feit wil aanvaarden en in dit verband feiten onderscheiden van meningen, vooroordelen en stereotypen;

- ~ bij het analyseren van bronnen en interpretaties de standplaatsgebondenheid van anderen en zichzelf in tijd en plaats onderkennen, en de factoren die daarop van invloed kunnen zijn;
  - ~ zelf een hoeveelheid historische gegevens in een interpretatie verwerken;
  - ~ een geboden samenhang zien als een interpretatie;
  - ~ historische beelden en interpretaties toetsen aan nieuwe gegevens;
  - ~ beargumenteren dat een objectieve weergave van de historische werkelijkheid onmogelijk is, maar dat het streven naar intersubjectieve interpretaties van belang blijft.
- ten aanzien van gegeven of door hemzelf geformuleerde vragen een eigen standpunt weergeven en beargumenteren.
- In dat verband kan hij
- ~ zich verplaatsen in opvattingen, waarden en motieven van mensen in het verleden, ermee rekeninghoudend dat zij niet over dezelfde kennis konden beschikken als wij nu;
  - ~ opvattingen, waarden en motieven, waardoor mensen in het verleden werden geleid, vergelijken met opvattingen, waarden en motieven van hemzelf en anderen nu;
  - ~ op basis van de voorafgaande twee punten een beargumenteerd eigen standpunt formuleren.
- 4 de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen. In dat verband kan hij een geëigend medium kiezen; rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden; een gestructureerde, zakelijke tekst schrijven als basis voor een schriftelijke, mondelinge of audiovisuele presentatie; daarbij gebruik maken van ICT.
- 5 gebruik maken van informatie- en communicatietechnologie bij het raadplegen, verwerken en presenteren van informatie.

Subdomein: Onderzoeksvaardigheden

De kandidaat kan

- 6 een historisch onderzoek opzetten, uitvoeren en presenteren.
- Daarbij kan hij
- in de fase van voorbereiding:
    - ~ een hoofdvraag of hypothese formuleren;
    - ~ de hoofdvraag of hypothese uitwerken in relevante deelvragen;
    - ~ uitgaande van de hypothese of de gestelde vragen relevant bronnenmateriaal selecteren;
    - ~ een activiteiten- en tijdsplanning opstellen.
  - in de fase van uitvoering:
    - ~ de opgesteld activiteiten- en tijdsplanning volgen;
    - ~ gegevens uit het bronnenmateriaal verwerken: bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit van de gegevens vaststellen en de informatie per deelvraag ordenen en beschrijven;
    - ~ op basis van de informatie uit de deelvragen een beredeneerde conclusie ten aanzien van de hoofdvraag of hypothese formuleren.
  - in de fase van afsluiting en evaluatie:
    - ~ de onderzoeksresultaten op samenhangende wijze presenteren en toelichten;
    - ~ aan de hand van gegeven criteria het verloop en de resultaten van het onderzoek beoordelen.

Subdomein: Oriëntatie op studie en beroep

- 7 De kandidaat heeft informatie ingewonnen over vervolgoopleidingen waarin het vak geschiedenis een rol speelt.
- 8 De kandidaat is nagegaan in hoeverre hij een studiehouding, belangstelling en vaardigheden bezit die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor vervolgoopleidingen.

2.2 EINDTERMEN: VAKINHOUD

DOMEIN B: LEVENSONDERHOUD

Subdomein: Levensonderhoud en sociale verhoudingen

De kandidaat kan

- 1 uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen tijdens de overgang van een agrarisch-stedelijke naar een industriële maatschappij veranderingen zijn opgetreden in de economische en sociale structuur.

Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:

- een verband leggen tussen economische ontwikkeling, processen van productie en distributie en de aanwending van kapitaal, arbeid, natuur en techniek;
- beschrijven welke veranderingen zijn opgetreden in het bezit en de verdeling van productiemiddelen;
- invloeden herkennen van deze historische processen op arbeidsomstandigheden en -verhoudingen;
- een verband leggen tussen demografische ontwikkelingen, levensstandaard en industriële ontwikkeling;
- opvattingen en waarden van sociaal-economische organisaties en sociaal-politieke bewegingen ten aanzien van de economische en sociale structuur vergelijken, en hun invloed met voorbeelden illustreren;
- de rol van overheden met betrekking tot veranderingen in de economische en sociale structuur herkennen;
- sociaal-economische posities mede verklaren op grond van sekse, afkomst, opleiding, etniciteit en leeftijd;
- historische interpretaties van economische en sociale verhoudingen vergelijken en zijn eigen voorkeur voor één van deze interpretaties beargumenteren.

DOMEIN C: PRIMAIRE SAMENLEVINGSVERBANDEN

Subdomein: Primaire samenlevingsverbanden en opvoeding

De kandidaat kan

- 2 uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen in Europa omvang en samenstelling van primaire samenlevingsverbanden en hun maatschappelijke functies zich tijdens de overgang van een agrarisch- stedelijke naar een industriële maatschappij hebben ontwikkeld.

Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:

- demografische verschuivingen ten aanzien van geboorte, huwelijk, vruchtbaarheid en sterfte aangeven;
- omvang en samenstelling van primaire samenlevingsverbanden verklaren vanuit voedselvoorziening, sociaal-economische omstandigheden, erfrecht, medische inzichten en kennis van hygiëne;
- productie- en consumptiefuncties van huishoudens in verband brengen met veranderende productieverhoudingen en conjunctuur;
- de invloed van opvattingen over seksualiteit, verwantschap, zorg en opvoeding aangeven;
- de betekenis van het huiselijk leven beschrijven en verklaren;
- de veranderende taakverdeling tussen mannen en vrouwen met betrekking tot arbeid, zorg en opvoeding in verband brengen met levensverwachting en vruchtbaarheid;
- de geleidelijke overdracht van opvoedingstaken naar onderwijsinstellingen verklaren en de gevolgen voor onderwijsdeelname naar sekse en sociaal- economische positie onderscheiden;
- historische voorbeelden geven van de invloed van sociaal- politieke bewegingen en wetgeving op de voorafgaande drie punten.
- historische interpretaties van de betekenis van gevoelsuitingen tussen opvoeders en kinderen in primaire samenlevingsverbanden met elkaar vergelijken en zijn eigen voorkeur voor een van deze interpretaties beargumenteren.

DOMEIN D: STAAT, NATIE EN POLITIEK

Subdomein: Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland

De kandidaat kan

- 3 uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen het politiek systeem en de politieke cultuur in Nederland zich sinds het midden van de negentiende eeuw hebben ontwikkeld. Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:
- veranderingen in doeleinden, machtsmiddelen en omvang van het overheidsbeleid verklaren en de gevolgen daarvan voor diverse maatschappelijke terreinen aangeven;
  - veranderende visies van sociaal- politieke bewegingen en politieke partijen op macht, gezag en interventie van de overheid aangeven en verklaren;
  - (het streven van groepen om toegang te krijgen tot de politieke besluitvorming aan de hand van de begrippen burgerschap en emancipatie uitleggen;
  - de veranderende invloed van burgers op het overheidsbeleid verklaren en de effecten daarvan voor de werking van het politieke systeem herkennen;
  - het gebruik van symbolen en rituelen door politieke elites, partijen en pressiegroepen in verband brengen met het veranderende politieke systeem;
  - de invloed van de media op de politieke besluitvorming uitleggen: het spanningsveld tussen overheidsbemoeienis en handelingsvrijheid van burgers in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat herkennen;
  - de betekenis van het Europese integratieproces voor de politieke invloed van de Nederlandse burgers en voor het overheidsbeleid aangeven.

Subdomein: Totalitaire systemen en staten

De kandidaat kan

- 4 uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen totalitaire systemen en staten zich in de twintigste eeuw hebben ontwikkeld. Daarbij betreft hij een fascistisch of een communistisch stelsel. Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:
- een relatie leggen tussen opkomst en ontwikkeling van het betreffende totalitaire systeem en sociaal- economische en politieke verhoudingen;
  - culturele en ideologische achtergronden van het totalitaire systeem herkennen;
  - kenmerken beschrijven van het totalitaire systeem met betrekking tot ideologie en praktijk en de veranderingen daarin verklaren;
  - de invloed van het totalitaire systeem op sekse- en etnische verhoudingen beschrijven en verklaren;
  - een relatie leggen tussen opkomst en ontwikkeling van het totalitaire systeem en nationale gevoelens en nationalisme;
  - het onderscheid vaststellen met een westers parlementair- democratisch systeem;
  - ideologische verschillen aangeven tussen fascisme en communisme.

Subdomein: Staats- en natievorming (geldt alleen voor vwo)

De kandidaat kan

- 5 uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen staats- en natievorming in de moderne tijd heeft plaatsgevonden. Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:
- de ontwikkeling van centrale gezagsstructuren in de context van modernisering verklaren;
  - het proces van natievorming verklaren en daarbij de rol van taal-, onderwijs- en cultuurpolitiek aangeven;
  - staatsvormen herkennen als federale dan wel unitaire staatsvormen;
  - desintegratieprocessen beschrijven en verklaren;
  - verschillende vormen van nationalisme onderscheiden;
  - culturele en ideologische achtergronden van natiebeseft en nationalisme herkennen;
  - de mate van internationale samenwerking en gevolgen daarvan voor het natiebeseft aangeven.

DOMEIN E: OORLOG EN VREDE

Subdomein: Internationale betrekkingen en oorlogvoering

De kandidaat kan

- 6 uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen in de moderne tijd veranderingen zijn opgetreden in de internationale betrekkingen op het gebied van vrede en veiligheid en oorlogvoering. Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:
- internationale tegenstellingen en conflicten in verband brengen met ideologische, economische en machtspolitieke belangen;
  - de mate van institutionalisering van internationale samenwerking op gebied van vrede en veiligheid beschrijven en verklaren en daarbij de betekenis van het internationaal recht aangeven;
  - historische voorbeelden geven van de escalatie van internationale conflicten in oorlogen, en aan de hand daarvan:
    - ~ gevolgen beschrijven van veranderingen in oorlogvoering voor burgers en militairen;
    - ~ verschillen in betrokkenheid van burgers bij oorlogen onderscheiden op grond van sekse, etniciteit, sociaal- economische positie en leeftijd;
    - ~ de betekenis van beeldvorming ten aanzien van conflicterende partijen beschrijven;
  - verwerking en doorwerking van oorlogservaringen uitleggen;
  - ontstaan en aanpassingen van het humanitair oorlogsrecht verklaren;
  - veranderende denkbeelden over oorlog en vrede verklaren en voorbeelden geven van vredesinitiatieven;
  - aan de hand van een voorbeeld de doorwerking van cruciale historische gebeurtenissen op internationale betrekkingen inzake vrede en veiligheid beschrijven en verklaren.

DOMEIN F : ONTMOETINGEN TUSSEN CULTUREN

Subdomein: 'Niet- westerse' samenlevingen

De kandidaat kan

- 7 uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen 'niet- westerse' samenlevingen zich in de tijd, voorafgaande aan contacten met het westen, hebben ontwikkeld. Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:
- kenmerken van een samenleving in het verleden herkennen ten aanzien van:
    - ~ de relatie mens, natuur en technologie;
    - ~ bestaansmiddelen;
    - ~ arbeids- en bezitsverhoudingen;
    - ~ verwantschap, familie en sekseverhoudingen;
    - ~ politiek- bestuurlijke en militaire organisatie;
    - ~ geloofsvoorstellingen en geloofsuitingen;
    - ~ betekenis van omgangsvormen en rituelen;
    - ~ productie en reproductie van kennis;
  - uitleggen hoe bovenstaande aspecten in onderlinge wisselwerking bijgedragen hebben tot continuïteit en verandering van een samenleving en wat de invloed is geweest van contacten met andere samenlevingen.

Subdomein: Contacten tussen westerse en 'niet- westerse' samenlevingen

De kandidaat kan

- 8 uitleggen hoe westerse en 'niet- westerse' samenlevingen elkaar voor en tijdens de Europese expansie, en in de post- koloniale periode hebben beïnvloed. Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:
- vormen van beïnvloeding beschrijven en de betekenis voor betrokkenen aangeven;
  - verklaren welke invloed verschillende belangen en waarden op de verhoudingen tussen betrokkenen hebben uitgeoefend;
  - verschillen in beeldvorming over en weer herkennen en verklaren;
  - historische voorbeelden geven van de wijze waarop voormalige koloniën en koloniale mogelijkheden ervaringen uit het verleden verwerkten, en mogelijke verschillen tussen beide verklaren.

DOMEIN G: ZINGEVING EN CULTUUR

Subdomein: Oude culturen en de westerse samenleving (geldt alleen voor vwo)

De kandidaat kan

- 9 uitleggen welke invloeden oude culturen rond de Middellandse Zee hebben uitgeoefend op de ontwikkeling van de westerse samenleving. Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:
- karakteristieken geven van het mens- en wereldbeeld in de antieke oudheid, de joods-christelijke cultuur en de Arabisch- islamitische cultuur;
  - aangeven en verklaren op welke wijze en onder invloed van welke omstandigheden en ontwikkelingen mensen tijdens de Renaissance, de Verlichting en de moderne tijd teruggrepen op het gedachtengoed en de artistieke vormen van de hiervoor genoemde oude culturen;
  - historische interpretaties ten aanzien van de betekenis van deze culturen voor de ontwikkeling van de westerse samenleving vergelijken en een eigen voorkeur voor één van deze interpretaties beargumenteren.

Subdomein: Volkscultuur: vormgeving van het dagelijks leven

De kandidaat kan

- 10 uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen verschillen in gedrag en gedragsvoorschriften tussen sociale lagen en tussen groeps culturen in Europa tijdens Middeleeuwen en vroeg- moderne tijd vorm hebben gekregen. Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:
- confrontaties en wisselwerking tussen voorgeschreven kerkelijke cultuur en geleefde praktijk van gelovigen tijdens vroege en hoge Middeleeuwen in verband brengen met:
    - ~ de opkomst van het lezen en schrijven;
    - ~ toenemende kerkelijke disciplinerings;
    - ~ het ontstaan van scherpere scheidslijnen tussen geloof en 'bijgeloof';
  - confrontaties en wisselwerking tussen de cultuur van politieke elites en niet- dominante culturen van onderdanen in laat- middeleeuwse stedelijke milieus beschrijven en verklaren;
  - herkennen met welke dagelijkse rituelen en gebruiken sociale lagen en groeps culturen zich in de vroeg- moderne tijd onderscheidde en veranderingen in gedragsrepertoires in verband brengen met:
    - gedragsregulering;
    - de veranderende maatschappelijke participatie en status van verschillende leeftijdsgroepen en van mannen en vrouwen;
    - de invloed van bemiddelaars bij processen van cultuurcontact en cultuurconflict;
    - huidige en historische rituelen en gebruiken vergelijken naar vorm en betekenis.

Subdomein: Religie en levensbeschouwing (geldt alleen voor vwo)

De kandidaat kan

- 11 uitleggen op welke wijze en onder invloed van welke omstandigheden en processen de betekenis van religie en levensbeschouwing in de westerse samenleving in de moderne tijd is veranderd. Hij kan aan de hand van een nader afgebakend thema:
- voorstellingen en uitingen van religie en levensbeschouwing beschrijven en daarbij mogelijke verschillen onderscheiden naar generaties en seksen;
  - confessionalisering en secularisatie in verband brengen met processen van modernisering;
  - verschillende omgangsvormen, tradities en stijlen van geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke groepen herkennen en veranderingen daarin verklaren;
  - maatschappelijke marginalisering van geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke groepen verklaren, en de gevolgen hiervan toelichten voor beleving en houding van betrokkenen;
  - de betekenis van geloofsgemeenschappen en levensbeschouwelijke groepen voor het maatschappelijk en persoonlijk functioneren van betrokkenen uitleggen.